

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Ivona Drljegan, BA

Rimska vojska u provinciji Dalmaciji
(završni magistarski rad)

Mentorica: prof. dr. Amra Šaćić Beća

Sarajevo, 2022.

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Ivona Drljegan, BA

RIMSKA VOJSKA U PROVINCiji DALMACIJI

(završni magistarski rad)

Mentorica: prof. dr. Amra Šaćić Beća

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

UVOD	4
I. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	7
II. PROVINCIJA DALMACIJA	13
II.1 Dolazak i širenje rimske vlasti	13
II.2 Nastanak provincije Dalmacije i njen teritorijalni okvir.....	19
III. VOJNE JEDINICE.....	25
III.1 Legije	26
III.2 Pomoćne vojne jedinice.....	33
III.3 Konzularni beneficijariji.....	37
IV. VOJNI LOGORI	43
IV.1 <i>Burnum</i>	44
IV.2 <i>Tilurium</i>	48
IV.3 <i>Bigeste</i>	51
IV.4 Ostali vojni logori u provinciji Dalmaciji	56
V. REGRUTACIJA U PROVINCIJI DALMACIJI	59
ZAKLJUČAK	65
PRILOG RADU	67
BIBLIOGRAFIJA	72
Kratice	72
Izvori.....	72
Literatura	72
Web stranice	83
SUMMARY	84
BIOGRAFIJA.....	85

UVOD

Od antičkih početaka historijske nauke do razvoja moderne historiografije, rimska historija predstavljala je predmet velikog interesa historičara, nerijetko popraćenog divljenjem ovoj klasičnoj civilizaciji, kao i veličanjem njenih dostignuća. Nipošto se ne mogu osporiti značajne tekovine rimske kulture kojima su Rimljani dali veliki obol cjelokupnom razvoju čovječanstva zbog čega je romantizam skoro inherentan nemalom broju radova o rimskoj historiji. Međutim, novije doba nosi sa sobom i novije poglede na stari svijet kao i preispitivanje nekih *locos communes*. To se može posvjedočiti i na primjeru vojske, koja je nekad promatrana samo kao vojna mašina koja je bila bitke i širila granice rimskog imperija. Danas se zna da je rimska vojska bila i aktivni subjekt romanizacije, sredstvo ostvarivanja težnji i ciljeva rimske političke elite, glavna karika u prometnom povezivanju i urbanoj izgradnji velikog dijela Carstva, kao i primarni pokretač formiranja kolektivnog rimskog identiteta. Kada su Rimljani proširili svoju državu na prostor Zapadnog Balkana, stvorena je mogućnost da se ovi procesi pokrenu i na balkanskom području, kao i prilika da ih netko, 2.000 godina kasnije, istražuje i prezentira svoje zaključke. Tako je nastao magistarski rad pod naslovom *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji*.

Zašto **rimska**? Rimski nacionalni identitet¹ je prema vlastitoj, rimskoj predaji zapravo nerimski, ali i neitalski. Za rodonačelnika Rimljana drži se Eneja koji je bio Trojanac. Bježeći iz zapaljene Troje, eventualno je došao na italsko tlo gdje je bio prihvaćen od strane kralja Latina. S njegovom kćerkom, Lavinijom, je postao praroditelj rimske kraljevske loze čiji je izdanak eventualno postao i Romul, prvi kralj Rima, po kojemu je cijela država dobila ime. Znajući da se radi o mitologiji, moderna nauka može potvrditi da Rimljani jesu bili Italici, a ne Trojanaci. Međutim, oni su, također, bili Latini, kako ime njihovog govornog jezika pokazuje. Prema tome, termin *rimski* u svojoj srži ne predstavlja finitnu nacionalnu odrednicu. Uz to, u trenutku kad je *rimska* vojska pokoravala Zapadni Balkan, brojni njeni vojnici su po porijeklu bili ne samo stranci, nego i osobe koje nisu imale rimsko državljanstvo, pa su služili vojsku kao auksilijari, odnosno, vojnici u pomoćnim četama. Prema tome, posvojni genitiv u sintagmi *rimska vojska* služi kao indikator vojske rimske države.

Zašto **vojska**? Za razliku od grčke civilizacije, koja je u svojoj srži bila civilizacija kulture, umjetnosti, filozofije i nauke, rimska civilizacija je od svojih početaka bila povezana s ratom, na što upućuje i legenda po kojoj je otac osnivača Rima bio bog rata, Mars. Puno veći broj ratova krase godine rimske historije nego grčke. Rimljani su bili pragmatičan narod, usmjeren

---

¹ Misli se na antičko poimanje termina *natio*.

puno više na tehnička nego na umjetnička dostignuća svoje civilizacije. To su ponajviše ostvarili stvorivši veliku vojnu silu kojoj je malo koji neprijatelj uspijevao odoljeti. Ista je sudbina zatekla i balkanske ilirske zajednice.

Zašto **provincija**? Kada su se Rimljani počeli širiti van Apeninskog poluotoka, shvatili su da će Italija ostati srž njihove države, a da ostatak prostora trebaju pokoriti. Osvajajući nova područja, svojoj državi su pripajali teritorije kojima je valjalo upravljati jednako efikasno kao i Italijom. Tako su nastale provincije, kao teritorijalno-administrativne jedinice rimske države koje su označavale vanitalski prostor naseljen neitalskim stanovnicima.

Zašto **Dalmacija**? Ilirska zajednica ratobornih Delmata bila je jedan od najžustrijih rimskih protivnika na istočnoj obali Jadrana. Njihovo pokoravanje trajalo je vremenski dugo i predstavljalo je kontinuiran problem rimskoj državi. Eventualno je došlo do njihovog poraza, ali u njemu, kao ni u borbi protiv Rima, nisu bili sami. Čitav niz ilirskih i njima srodnih zajednica je pokoren, a od njihovog teritorija formirana je provincija. Ona je prvotno nosila naziv Ilirik, da bi kasnije bila podijeljena na Dalmaciju i Panoniju. Tako je jedan rimski teritorij, provincija Dalmacija, paradoksalno nazvan po velikim i ljutim protivnicima rimske države. Nije zgoroga spomenuti da će u ovom radu, s obzirom na to je činila gro provincije Dalmacije, posebna pažnja biti posvećena prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

Ovaj rad je podijeljen na pet poglavlja koja tretiraju problematiku rimske vojske u provinciji Dalmaciji tijekom, posebice ranog, principata. Prvo poglavlje predstavlja historijat istraživanja teme s osvrtom na najznačajnije stručnjake i njihove radove kojima su dali doprinos razumijevanju teme ovog rada. Drugo poglavlje, pod naslovom "Provincija Dalmacija", daje kratki pregled osvajanja ilirskog prostora, kao i formiranja provincije, s posebnim osvrtom na metodološke probleme koji se javljaju prilikom rasprave o ovoj temi. Treće poglavlje, "Vojne jedinice", prezentira boravak rimskih legija, auksilija i konzularnih beneficijarija u provinciji Dalmaciji, uz opis njihova dolaska, službe i odlaska iz provincije. Četvrto poglavlje, naslovljeno "Vojni logori" kroz tri potpoglavlja predstavlja nastanak i život tri najznačajnija rimska logora u Dalmaciji, a to su *Tilurium* (Gardun kod Trlja, Hrvatska), *Burnum* (Ivoševci kod Knina, Hrvatska) i logor na Humcu (kod Ljubuškog, Bosna i Hercegovina). Najmanje, četvrto potpoglavlje tretira ostale, pomoćne logore u provinciji Dalmaciji. Peto i posljednje poglavlje bavi se pitanjem službe domaćih ljudi u rimskoj vojsci, kako i pokazuje naslov "Regrutacija u provinciji Dalmaciji".

Prilikom pisanja rada primarno je korištena tematska metoda kojom su se određene teme grupirale unutar svojih okvirnih cjelina (*id est* poglavlja). Unutar ovih tematskih jedinica korištena je kronološka metoda prilikom iznošenja podataka o događajima koji su utjecali na zadane tematske cjeline kao što su rimsko osvajanje, nastanak provincije Dalmacije, dolazak i odlazak vojske, izgradnja logora, početak regrutacije i slično. Obilno je korištena i komparativna metoda, što je posljedica činjenice da dosta pitanja vezanih uz ovu temu još uvijek nemaju svoje finitno rješenje pa je potrebno osvrnuti se na različita mišljenja većeg broja stručnjaka. Korisno je ovdje reći da se prilikom pisanja rada ponajviše oslanjalo na recentne radove, za koje se drži da su došli do najvećeg pomaka prilikom istraživanja ove teme, uz priznato dužno poštovanje doajenima koji su postavili čvrste temelje. Korištene su, također, unutarnja i vanjska kritika izvora, s tim da je prevagnula vanjska kritika s obzirom na to da su najvažniji izvori za ovu temu epigrafski spomenici.

Cilj ovog rada je prezentirati rimsko vojno ustrojstvo i njegove ispostave na području provincije Dalmacije, kao i utjecaj koji je ono imalo na lokalne ilirske zajednice, koje su posredstvom vojnog djelovanja postale integralni dio rimske historije. Interes za vojnu historiju bilo kojeg društva, ali posebno onog antičkog, prečesto je percipiran kao činjenično raspravljanje o vojsci, oružju, vojnim formacijama, zapovjednicima, i tako dalje. Suštinska istina je, zapravo, da je to samo kostur na osnovu kojeg se gradi slika o cjelokupnom ondašnjem društvu. Sukladno tome, cilj ovog rada je pokazati u kojoj mjeri je privilegiranost vojnog stratuma u antičkom Rimu utjecala na cjelokupno poimanje rimskog društva kao takvog.

I. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Rimska vojna historija odavno je jedan od glavnih problema kojim se bave istraživači u okviru klasičnog perioda. Na prvom mjestu to je podrazumijevalo proučavanje rimske vojske kao jedinstvenog fenomena, ali i kao zasebnih vojnih postrojbi prisutnih u određeno vrijeme na određenom području. Budući da je vojska bila instrument koji je osvojio provinciju Dalmaciju, ali onda i element koji ga je pacificirao i romanizirao, razumljivo je zašto je tema rimske vojske u provinciji Dalmaciji zarana postala predmetom interesa istraživača. Kao što je to slučaj i s drugim granama historije, literarna vrela predstavljaju osnovu izučavanja ove tematike. Međutim, ona čine samo temelj na osnovu kojih se saznaje za ključne događaje koji su doveli do uspostavljanja rimske dominacije nad ovim prostorom. Da bi se u potpunosti stvorila slika koja istraživaču približava poznavanje cjelokupne vojne prisutnosti na dalmatinskom području, potrebno je konzultirati materijalne nalaze, odnosno epigrafske spomenike i arheološke ostatke, koji potpunije govore o vojnim jedinicama koje su boravile na ovom području, daju sliku religijskih običaja vojske te pružaju podatke za prosopografsku analizu na osnovu koje se saznaje porijeklo vojnika, njegove titule, godine službe, podatci o porodici i slično. Nije zgorega spomenuti da su epigrafski spomenici puno detaljnije istraženi od arheoloških ostataka, a posebice kad se uspoređi situacija s drugim zemljama koje su nekad bile dijelom Rimskog Carstva. U odnosu na njih, interes za istraživanje ključnih vojnih lokaliteta javio se prilično kasno.

Bogata rimska epigrafska ostavština na ovom području uvjetovala je pojavu pažnje istraživača iz stranih zemalja, kao što su Njemačka, Austrija i Engleska. Primarno je neophodno spomenuti Theodora Mommsena i njegov *Corpus Inscriptionum Latinarum* u čijoj su trećoj ediciji, izdanoj u Berlinu 1873. godine, po prvi put prikupljeni i objavljeni do tada poznati natpisi s područja provincije Dalmacije. S obzirom na brojnost natpisa rimskih vojnika, ovoj tematici je posvećeno posebno poglavlje pod naslovom *De provinciae Dalmatiae re militari* čime su udareni temelji proučavanju vojne historije provincije Dalmacije. Nadopunjavanju CIL-a novim natpisima s ovih prostora pridonio je Carl Patsch, čiji su novootkriveni natpisi predstavljali suplement trećem svesku CIL-a, tiskanom u Berlinu 1902. godine.

Kao što je to često slučaj i sa drugim oblastima historije i arheologije na našim područjima, istraživanjem ove historijske tematike prvo su se počeli baviti istraživači koji dolaze van matičnog područja. Za početak valja spomenuti Artura Betza, čija je monografija *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* ("Neka istraživanja o

vojnoj povijesti rimske provincije Dalmacije") tiskana 1939. godine u Badenu kod Beča.² Ovo djelo, iz 30-ih godina prošlog stoljeća, do danas je ostalo jedino monografsko djelo o vojnoj historiji Dalmacije, a brojna njegova opažanja i danas su relevantna u govoru o ovoj temi. U 60-im godinama ponovno se rađa življi interes za ovu problematiku, ali u okviru kapitalnih monografija Géze Alföldya³ i Johna Josepha Wilkesa.⁴ Alföldy je prvi objavio svoj rad o stanovništvu i društvu rimske provincije Dalmacije (*Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatiens*) 1965. godine u Budimpešti, kojem je kasnije pridružio i veći broj članaka o pomoćnim postrojbama, legijskim veteranima i logoru u Tiluriju, tiskanim u monografiji s Alföldyevim odabranim člancima koja je izašla unutar cijenjene serije *Mavors Roman Army Researches*.⁵ Četiri godine poslije, u Londonu je izašla Wilkesova monografija o provinciji Dalmaciji (*Dalmatia*) unutar koje se posebno izdvaja poglavlje o rimskoj vojsci (*The Roman Army in Dalmatia*).⁶ Nedostatak u pristupima ovih doajena predstavlja činjenica da su im rezultati arheoloških istraživanja bili od sekundarnog interesa, što je razumljivo kad se uzme u obzir činjenica da ona u to vrijeme nisu bila temeljito sprovedena.

Arheološka istraživanja vojnih objekata u provinciji Dalmaciji su *de facto* započela 1912. godine kada je Emil Reisch u ime Austrijskog arheološkog instituta proveo prva istraživanja na području Burnuma, koja su revidirana 70-ih godina. Do perioda XXI. stoljeća, jedini koji je pokazivao veći interes za temu Burnuma bio je Marin Zaninović.⁷ S vremenom su mu se pridružili i drugi naučnici, koji su u primarni fokus svog interesa, pored arheoloških ostataka logora,⁸ počeli stavljati i ostatke amfiteatra,⁹ vojne jedinice koje su boravile na ovom prostoru,¹⁰ te život civilnog naselja koje se razvilo oko Burnuma. Nezaobilazno je spomenuti doprinos koji su ostvarili hrvatski naučnici Nenad Cambi¹¹ i Željko Miletić.¹² Njihova suradnja je ostvarena na većem broju projekata, od kojih je posebno potrebno izdvojiti dvojezičnu monografiju *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito Romano a Burnum*¹³ i *Burnum. Imperatores militesque*.¹⁴ Pored navedenih, u kompletiranju ovih monografija su sudjelovali i Miroslav Glavičić te Joško

---

² Betz, 1939.

³ Alföldy, 1965.

⁴ Wilkes, 1969.

⁵ Alföldy, 1987.

⁶ Wilkes, 1969, 88-152.

⁷ Zaninović, 1968; *ibid*, 1996, 272-280.

⁸ Miletić, 2010.

⁹ Buovac, 2013.

¹⁰ Cesarik & Glavičić, 2018.

¹¹ Cambi, et al., 2010; Cambi, 2010, Cambi, 2011.

¹² Miletić, 2007; *ibid*, 2010; Miletić & Glavičić, 2013.

¹³ Cambi et al., 2007.

¹⁴ Cambi et al., 2014.

Zaninović. S druge strane, iako je istraživanje Tilurija započelo puno kasnije, ono je izrodilo nešto obimnijim stručnim radovima. Naime, tek 1997. godine započela su sustavna istraživanja lokaliteta Gardun kod Trilja, a predvodila ih je hrvatska arheologinja Mirjana Sanader. U naredne 24 godine, pod njenim autorstvom ili koautorstvom su objavljenje četiri monografije (*Tilurium I, Tilurium III, Tilurium IV, Tilurium V*) koje se bave kontinuiranim radom na istraživanju antičkog logora *Tilurium* i preciziraju sva nova otkrića s ovog lokaliteta.¹⁵ *Tilurium* je bio logor VII. legije o kojoj je zasad napisana jedna domaća monografija, a to je dvojezično djelo Domagoja Tončinića *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*.¹⁶ Tončinić se, inače, bavi raznim temama vezanim za logor Tilurij, te uz Mirjanu Sanader čini nezaobilazno ime u proučavanju bilo koje problematike vezane za ovaj vojni logor i jedinice stacionirane u njemu.¹⁷

Sasvim posebnu i specifičnu problematiku predstavlja pitanje vojnog logora na Humcu, koje samo po sebi čini metodološki problem. Prethodno arheološkim istraživanjima ostataka logora, pažnju stručnjaka su okupirali spomenici iz Ljubuškog i okoline, pa su se toj temi prvi posvetili Carl Patsch¹⁸ i Dimitrije Sergejevski.¹⁹ Prvi koji je otpočeo sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Gračine bio je čuveni arheolog Ivo Bojanovski, 1977. godine. Ta iskopavanja su trajala tri godine, a dio svojih istraživanja i zaključke do kojih je došao Bojanovski je obznanio u radu *Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor*,²⁰ a potom ih potvrdio u svom kapitalnom djelu *Bosna i Hercegovina u antičko doba*.²¹ Osim toga, objavio je nekoliko radova posvećenim drugim temama vezanim za rimsku vojsku ili vojni logor na Humcu.²² Međutim, njegovi zaključci o izgledu i funkciji kompleksa na Gračinama preispitivani su od strane Radoslava Dodiga koji je posvetio priličan broj radova²³ ovoj tematici pri čemu se ističe *Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili..?*²⁴ gdje sumira svoje stavove o tome kako ostatci na Gračinama predstavljaju aneks vojnog tabora, dok se, po njemu, logor nalazio na drugoj lokaciji, vjerojatno negdje u neposrednoj blizini. U recentno vrijeme, pitanjem vojnog logora na Humcu se ponajviše bavi Almir Marić koji u svoj fokus stavlja vojne jedinice koje su

---

¹⁵ Sanader, 2003; Sanader et al., 2014; Sanader et al., 2017; Sanader et al., 2021.

¹⁶ Tončinić, 2011.

¹⁷ Tončinić & Demicheli, 2008; Sanader & Tončinić, 2010; Tončinić & Cvetko, 2021. Tončinić se javlja kao jedan od suradnika u radovima Sanader et al, 2014, Sanader et al 2017 i Sanader et al, 2021.

¹⁸ Patsch, 1892; ibid, 1907; ibid, 1910; ibid, 1914.

¹⁹ Sergejevski, 1924.

²⁰ Bojanovski, 1981.

²¹ Ibid, 1988, 116-129, 355-360, 366-367, 383-387.

²² Ibid, 1973; ibid, 1979; ibid, 1980, ibid, 1985, ibid, 1990.

²³ Dodig, 1985; ibid, 2003a; ibid, 2003b, ibid, 2005; ibid, 2007; ibid, 2008; ibid, 2009.

²⁴ Ibid, 2011.

bile smještene u ovom logoru. Tom pitanju je posvetio značajan broj naučnih članaka,²⁵ kao i monografiju *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*.²⁶ Također, 2014. godine održan je znanstveni simpozij pod nazivom "Kulturno povijesna baština općine Ljubuški", a tri godine kasnije je izdat istoimeni zbornik radova u kojem su objavljena četiri rada koja tematiziraju vojnu historiju Ljubuškog.²⁷ Pitanje dedukcije vojnih veterana na ovom području rasvijetlila je Snežana Ferjančić u radu *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama (I-III vek n.e.)*.²⁸

Kada su u pitanju pomoćni vojni logori, njima su se naučnici uglavnom bavili u kontekstu šire slike takozvanog delmatskog limesa, za čiji se dio auksilijarni logori smatraju. Tu se prvenstveno misli na logore *Promona*, *Magnum* i *Andetrium*. Darko Periša je u svom stručnom članku *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*²⁹ dao pregled mišljenja svih značajnijih naučnika koji su pisali o pomoćnim logorima u okviru "delmatskog limesa" te na kraju ponudio i svoje, dijametralno suprotno, mišljenje po kojemu nije postojao limes, nego su logori činili koncentraciju sabirnih centara za regrutaciju. O pomoćnom logoru Magnumu najviše je pisao Ivo Glavaš.³⁰ Od auksilijarnih utvrda u unutrašnjosti, najviše pažnje je privukla ona u Doboju čije je antičko ime nepoznato. Irma Čremošnik je napisala najopsežniju studiju o ovom utvrđenju,³¹ a na njena istraživanja je nadogradila Vanja Žigić.³²

Ono što može predstavljati otežavajuću okolnost kada je u pitanju proučavanje rimske vojne historije u provinciji Dalmaciji je činjenica da nije napisana nijedna monografija koja bi kohezivno, kompletno i na jednom mjestu predstavila ovu tematiku.³³ Pitanje vojnih logora, kao što je predočeno, poprilično je razrađeno u zasebnim radovima arheologa koji su najčešće lično sudjelovali u iskopavanjima. S druge strane, pisanje o vojnim jedinicama koje su boravile na prostoru provincije Dalmacije u potpunosti je ograničeno na stručne članke arheologa i historičara koji su o njima pisali, izuzev Tončinićeve već spomenute monografije o spomenicima VII. legije u Dalmaciji. Najbliže koherentnom prezentiranju rimske vojske u

---

²⁵ Marić, 2016a; ibid, 2017, ibid, 2019b.

²⁶ Ibid, 2019a.

²⁷ Miletić, 2017; Glavičić & Pandža, 2017; Tončinić, 2017; Cesarik, 2017.

²⁸ Ferjančić, 2002.

²⁹ Periša, 2008.

³⁰ Glavaš, 2010; ibid, 2011.

³¹ Čremošnik, 1984.

³² Žigić, 2017.

³³ Usporedbe radi, slična monografija postoji za prostor Hrvatske koji je bio dijelom provincije Panonije, a to je monografija *Nalazi rimske vojne opreme iz sjeverne Hrvatske u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, autora Ivana Radmana-Livaje (Radman-Livaja, 2002.)

provinciji Dalmaciji došao je Nikola Cesarik svojom doktorskom disertacijom *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata*, obranjenom 2020. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru, pod mentorstvom Miroslava Glavičića.³⁴ Pored toga, Cesarik je napisao još nekoliko stručnih članaka na temu rimskih legija i pomoćnih jedinica u provinciji Dalmaciji.³⁵ Pomoćnim jedinicama se bavio i Ivan Matijević, ali i njegovo djelovanje je ostalo ograničeno na nekoliko stručnih članaka.³⁶ Marićeva monografija o pomoćnim jedinicama u logoru na Humcu ostaje jedina monografija o ovoj tematici, što sugerira postojanje velikog prostora za daljnji rad i istraživanje, kao i kompiliranje dosadašnjih spoznaja.³⁷ O rimskoj vojsci na teritoriju Bosne i Hercegovine općenito postoji napisan samo jedan rad, a to je članak Envera Imamovića *Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine*.³⁸ Kada su u pitanju konzularni beneficijariji, najdalje je u istraživanju došao Ivo Glavaš s monografijom *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji* koja prezentira najbitnije fakte o ulozi i stanicama konzularnih beneficijarija, uz predočavanje spomenika koji komemoriraju njihov boravak na ovom prostoru.³⁹

Zna se da su Rimljani još prije potpunog pokoravanja ovih prostora započeli s regrutacijom domaćeg stanovništva u rimsku vojsku, što je i bio jedan od uzroka Velikog ilirskog ustanka. Pitanjem novačenja ilirskih mladića bavila se Alka Domić Kunić čiji nezaobilazni rad *Augzilizari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (Od Augusta do Karakale)*⁴⁰ predstavlja polaznu točku za bilo kakvo pisanje o ovoj problematici. Domić Kunić je u njemu prezentirala proces i historijat novačenja na ilirskom prostoru, kao i sve tada poznate epigrafske spomenike koji komemoriraju Ilire i Panonce koji su služili rimsku vojsku, obično van svoje matične provincije. Pored ovoga, krucijalna su i dva rada o službi ilirskih mornara u rimskoj mornarici, iste autorice.⁴¹ Od velikog je značaja i članak Snežane Ferjančić *Recruitment of auxilia in Illyricum*,⁴² kao i rad Salmedina Mesihovića o dalmatinskim kohortama.⁴³ Trenutno se pitanjem dalmatinskih regruta najviše bavi hrvatski arheolog Dino

---

³⁴ Cesarik, 2020.

³⁵ Cesarik & Glavaš, 2017; Cesarik, 2017; Cesarik & Glavičić, 2018.

³⁶ Matijević, 2009; *ibid*, 2013; *ibid*, 2019. Matijević je doktorirao na temu *Rimski vojnici na natpisima iz Salone u doba principata*, pod mentorstvom Anamarije Kurilić na Sveučilištu u Zadru.

³⁷ Nešto više pažnje privukla je tematika vezana za kasnoantički period i lokalitet Mogorjelo, o kojemu su pisali stručnjaci kao što su Đuro Basler, Ivo Bojanovski, Veljko Paškvalin, Mate Suić, Marin Zaninović i Adnan Busuladžić.

³⁸ Imamović, 1990.

³⁹ Glavaš, 2016.

⁴⁰ Domić Kunić, 1988.

⁴¹ *Ibid*, 1995/1996; *ibid*, 1996.

⁴² Ferjančić, 2018.

⁴³ Mesihović, 2020.

Demicheli. Svoje spoznaje obznanio je u većem broju naučnih članaka,⁴⁴ nakon što je doktorirao na temu *Dalmatinci u Rimskome Carstvu izvan matične provincije prema epigrafičkim spomenicima*, pod mentorstvom Marine Milićević Bradač na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.⁴⁵ Ponešto podataka o Dalmatincima u rimskoj vojsci se može pronaći i kod stranih istraživača, poput Paula Holdera.⁴⁶

Moderni pristupi pitanju vojne historije provincije Dalmacije moraju se nositi s činjenicom da generalni trendovi u historiografiji pokazuju kako se vojno-politička historija polako, ali sigurno potiskuje na margine historijskog istraživanja. Ništa od iznesenog ne znači da pristupi klasičnoj vojnoj historiji u smislu proučavanja vojnih jedinica, naoružanja i vojnih logora nisu poželjni, dapače. Svako novo arheološko otkriće poziv je za nova istraživanja koja mogu dodatno rasvijetliti neke stare probleme. Međutim, činjenica je da se u skorije vrijeme prilično malen broj regionalnih stručnjaka odlučuje profilirati iz oblasti antičke vojne historije. U današnjoj Bosni i Hercegovini, koja je činila jezgro provincije Dalmacije, skroman je broj stručnjaka koji se uopće odlučuju baviti historijom starog vijeka što je posljedica činjenice da se, zbog izraženog nacionalnog diskursa, preferiraju druge, nacionalno obojene sfere historije. Sukladno tome, cjelokupna antička, a pogotovo vojna historija, nalaze se na gubitku. Danas se, pored uglavnom hrvatskih stručnjaka, vojnom historijom provincije Dalmacije bavi samo jedan stručnjak iz Bosne i Hercegovine, a to je već spomenuti Almir Marić. Njegova recentna monografija *Rimske pomoćne kohorte na Humcu* pokazuje kako se moderno doba itekako interesira za antiku te nastoji rasvijetliti pitanja o kojima se do sad nije toliko govorilo ili koja nisu bila primarni interes nauke.

---

⁴⁴ Demicheli, 2012a; ibid, 2015a; ibid, 2015b.

⁴⁵ Ibid, 2012b.

⁴⁶ Holder, 1980; ibid, 2000.

II. PROVINCIJA DALMACIJA

II.1 Dolazak i širenje rimske vlasti

Finalno egzistiranje provincije Dalmacije kao upravne jedinice rezultat je dugotrajnih rimsko-ilirskih⁴⁷ sukoba koji su se odvijali na prostoru Zapadnog Balkana. Prostor koji će vremenom podrazumijevati rimsku provinciju Dalmaciju bio je rimskim osvajačima privlačan iz većeg broja razloga, koji se mogu podijeliti na strateške i ekonomske. Sa strateške strane, Rimljanima je bio cilj osigurati istočnu obalu Jadrana kao neposrednog susjeda Italije, ali i ostvariti bolju povezanost s Podunavljem, kao i s putevima prema Istoku. Zaposjedanje ilirskih prostora je, s ekonomske strane, bilo borba za ilirska bogatstva u vidu metala (željezo, zlato, srebro), prirode (pašnjaci i plodna zemlja) te ljudskih resursa (robovi i vojnici). Ovaj prostor je, pored uloge sirovinske baze, imao i ulogu tržišta za italske proizvode.⁴⁸ Međutim, pored ovih pragmatičnih, može se reći kako postoje i drugi razlozi širenja rimske moći koji se primarno tiču rimskog imperijalizma. Imperijalističke tendencije vodećih rimskih krugova odraz su njihovih emocija koje su direktno poticale ili uzrokovale osvajanja. U taj emocionalni spektar može se ubrojiti strah od nepokorenih naroda, osjećaj uvrede u slučaju nanošenja štete rimskim podanicima ili državi te konsekventna potreba za osvetom i, na kraju, moralna komponenta regulirana potrebom viših klasa da očuvaju svoju moć, ugled i ponos ispunjavajući samonametnutu dužnost širenja državnih granica.⁴⁹ Tom prilikom, rimske vojne, ali i diplomatske aktivnosti na istočnojadranskoj obali te u njenom kontinentalnom zaleđu, veoma često su bile olakšavane neprijateljstvima i razmiricama među samim ilirskim zajednicama. Rimsko prisustvo u svojoj neposrednoj blizini Iliri su koristili za izmirivanje vlastitih nesuglasica što je dovodilo do rimskih intervencija, nametanja savezničkih odnosa, uvođenja rimskog protektorata i finalno inkorporiranja u rimski provincijski sistem.⁵⁰

---

⁴⁷ Korištenje pridjevskog termina "ilirski" u ovom radu striktno je pragmatične prirode. Naziv "Iliri" kolektivni je identitet nametnut od strane Rima (*id est* rimske historiografije) autohtonim zajednicama koje su u antici naseljavale prostor današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Crne Gore. Sami Iliri bili su razdijeljeni u desetine narodnih zajednica koje su nosile svoja zasebna imena, kao što su Dezidijati, Delmati, Breuci, Naresi, Dokleati, Japodi *et cetera*. Skoro svaka od ovih zajednica imala je svoj specifičan odnos s rimskom državom baziran na njihovoj međusobnoj vojno-političkoj interakciji. Međutim, radi uštede papira i vremena, lakše je govoriti o jednom zaokruženom ilirskom narodnosnom tijelu, osim kada priroda problematike zahtijeva specifikaciju. Inače, Ilirik se u modernoj nauci tretira kao rimski vještački konstrukt, koji predstavlja realizaciju prostornog koncepta, a ne bilo kakav etnički determinizam. Služio je Rimljanima za ostvarivanje svojih političkih ciljeva, a ne za stvaranje koherentnog ilirskog identiteta. (Džino, 2008, 174.)

⁴⁸ Pašalić, 1975, 26.

⁴⁹ Džino, 2010, 19.

⁵⁰ Mesihović & Šaćić, 2015, 165.

Teritorijalna ekspanzija Rima nauštrb ilirskih zajednica započela je padom Ilirskog kraljevstva 167. god. p.n.e. Ovaj događaj je predstavljao okončanje Trećeg ilirskog rata, koji je pak i sam bio partitiv šireg rimsko-makedonskog sukoba poznatog kao Treći makedonski rat koji je okončan famoznom bitkom kod Pidne 168. god. p.n.e. Makedonija je tada konačno poražena, a pretor Lucije Anicije je uskoro proslavio trijumf i nad Ilirskim kraljevstvom.⁵¹ Ova rimska pobjeda nad posljednjim rimskim kraljem, Gencijem, rezultirala je potpunim ulaskom Ilira u interesnu sferu Rima. Konsekventno pojavi Rimljana na istočnojadranskoj obali, na istom teritoriju se pojavljuju i ilirski Delmati, spustivši se na obalu sa zapadnobosanskih kraških polja. Delmati su formirali svoju politiju s nekoliko gradinskih naselja i vrlo brzo počeli ugrožavati okolne susjede, primarno Daorse, koji su, inače, bili veoma lojalni Rimskoj Republici i koja se, sukladno tome, odmah zauzela za njih.⁵² Tako je otpočeo prvi rimsko-delmatski sukob 156. god. p.n.e. u kojem je Rim uspio trijumfirati tek iz trećeg pokušaja, kada je Publije Kornelije Scipion Nazika spalio brojna delmatska naselja, uključujući i njihovo središte, *Delminium*.⁵³ Iako ova pobjeda nije imala većeg učinka na rimsku vlast koja je i dalje bila vezana za obalu,⁵⁴ Rimljani su tada u Delmatima dobili ljute neprijatelje s kojima će se sukobljavati u nizu izrazito nezahvalnih ratovanja.

U vrtlog sukoba s Rimom eventualno su se upleli i Japodi, čiji teritorij je počeo graničiti s rimskim nakon što su Rimljani pokorili Histre. Pod vodstvom Gaja Sempronija Tuditana, Rimljani su uspjeli trijumfirati nad Japodima 129. god. p.n.e. Međutim, ubrzo su se zahuktali novi sukobi s Delmatima koji su kulminirali dvama novim ratovima. Napad na Delmate iz 118. god. p.n.e. zbio se s primarnom namjenom da Lucije Kornelije Metel sebi pribavi trijumf, što se i desilo kada je osvojio Salonu.⁵⁵ Ovaj grad je tada postao glavno rimsko uporište na Zapadnom Balkanu. Treći, pak, rimsko-delmatski sukob izbio je kada su Delmati povratili Salonu; Rimljanima su tada trebale dvije godine (78.–76. god. p.n.e.) da ugase plamen sukoba s Delmatima i Salonu ponovno vrata u okrilje rimske države.⁵⁶

---

⁵¹ Za odnose Rima s Ilirskim kraljevstvom najvažniji izvori su Polibije (Ἱστορίαι) i Tit Livije (*Ab urbe condita*).

⁵² Polib. 32.9.

⁵³ Strabon piše kako je Nazika "... veliki Delminij učinio malenim, a polje oko njega je pretvorio u pašnjak za ovce jer je velik broj ljudi odveo u ropstvo." (Strab. 7.5.5.)

⁵⁴ Zaninović, 2015, 323.

⁵⁵ Polibije je zabilježio kako je Lucije Kornelije Metel prijateljski primljen u Salonu, što zvuči paradokasno s obzirom na to da je taj grad napadao dvije godine. Bilić-Dujmušić uvjerljivo raspravlja o postojanju dvije Salone, pri čemu je jedna činila utvrdu gradinskog tipa nad priobalnim prostorom oko Solina, dok je druga predstavljala utvrdu uzbrdo u kojoj su živjeli Delmati. Metel je mogao biti prijateljski primljen u "donji grad", koji se razvijao kao trgovinsko središte gdje su, između ostaloga, pristizali i italjski trgovci, dok je trijumf pribavio osvojivši "gornji grad" i to pokupivši znatan plijen od kojeg je dao sagraditi Kastorov hram. (Bilić-Dujmušić, 2011, 32-34.)

⁵⁶ Šaćić, 2016, 53.

Budući tijek rimsko-delmatskih sukoba bio je uvjetovan novim poretkom unutar same rimske države gdje je vlast prešla u ruke trijumvira.⁵⁷ Prilikom raspodjele upravnih teritorija, Gaj Julije Cezar je dobio mandat nad Ilirikom.⁵⁸ Period njegova prokonzulstva u Iliriku prošao je prilično nemirno pri čemu se prvenstveno misli na sukob između dvije ilirske zajednice, Liburna i Delmata, u koje se uključio i Rim kada su Liburni potražili rimsku pomoć nakon što su Delmati zauzeli Promonu.⁵⁹ Kada je Cezar pozvao Delmate da predaju Promonu nazad Liburnima, a Delmati odbili, poslao je na njih vojsku koju su Delmati, prema pisanju Apijana, poubijali do zadnjeg čovjeka.⁶⁰ Cezarov okršaj s Delmatima ovdje nije završio s obzirom da će se ekstenzivirati kao epizoda Drugog građanskog rata jer su Delmati stali na stranu trupa kojima je zapovijedao Cezarov protivnik, Gnej Pompej. Cezarova vojska, pod vodstvom Aula Gabinija, doživjela je težak poraz od strane Delmata i Japoda. Kada je Gabinije od Delmata dočekan u zasjedi, stradao je veći broj rimskih vojnika, odnosno, čak pet kohorti, a zarobljeni su i njihovi vojni stjegovi što je bio veliki moralni udarac za rimsku vojsku.⁶¹ Prvi značajan uspjeh rimske strane zbio se tek nakon okončanja građanskog rata i Cezarove smrti; Azinije Polion je u pohodu 40./39. god. p.n.e. zauzeo Salonu, a Flor je zabilježio da je Polion lišio Delmate stoke, oružja i zemlje. Međutim, bojni znakovi izgubljeni u sukobu Gabinija s Delmatima ostali su u delmatskim rukama što znači da ni Polion nije uspio podčiniti Delmate, te da njegova kampanja nije proizvela dugotrajne rezultate, nego samo osigurala trenutni, i to prilično nestabilan mir.⁶²

Konačno zaposjedanje ilirskog područja započelo je s rasplamsavanjem Trećeg građanskog rata čiji su glavni akteri bili Oktavijan i Marko Antonije, nakon kraha političkog saveza poznatog kao Drugi trijumvirat čiji je član, pored navedenih, bio i Marko Lepid. Nakon kratkotrajnog "brundizijskog rata" (40. god. p.n.e.), podijeljene su interesne sfere među političkim liderima pa su tako Oktavijanu pripale zapadne provincije, uključujući i ilirske

---

⁵⁷ Trijumvirat je političko savezništvo trojice političkih figura s istim političkim ciljem. Političko savezništvo Gaja Julija Cezara, Marka Licinija Krasa i Gneja Pompeja ustanovljeno 60. godine p.n.e. kolokvijalno je poznato kao Prvi trijumvirat. Međutim, ovaj savez nije bio službeno savezništvo, nego vanzakonski dogovor trojice političkih lidera ondašnjeg rimskog svijeta. (<https://www.britannica.com/topic/triumvirate>; pristupljeno: 11.IV.2022.)

⁵⁸ Novi trendovi u historiografiji smatraju da je upravo moment uspostavljanja Cezarove uprave nad Ilirikom bio trenutak nastanka provincije Ilirik. (Milivojević, 2021, 124.) Formiranje Ilirika kao provincije, značio je, također, kraj povremenih rimskih intervencija na ovom prostoru i početak romanizacije. (Bilić-Dujmušić & Milivojević, 2018, 62.)

⁵⁹ Postoje indicije da je Promona primarno bila delmatska, ali su je Liburni osvojili zbog čega su je Delmati nastojali povratiti. Ovu pretpostavku dodatno ojačavaju arheološki nalazi, kulturni spomenici i autohtona imena svojstvena Delmatima prisutna na teritoriju Promone. Promona se, inače, smješta kod današnjeg Tepljuha. (Bilić-Dujmušić, 2006, 43-49.)

⁶⁰ App. 10.3.13.

⁶¹ Džino & Domić Kunić, 2013, 137.

⁶² Džino, 2010, 100.

zemlje. One su, inače, bile jedina oblast predana Oktavijanu na upravu koja se držala skoro izrazito neprijateljski prema Rimljanima. Rješavanje ilirskog pitanja je tako za Oktavijana postalo nužnost iz više razloga: on se morao dokazati državi i narodu pripajanjem nekih novih oblasti; bilo je potrebno pokoriti narode koji su predstavljali neposrednu opasnost Italiji; trebalo je oporaviti bojne znakove koje je Gabinije izgubio u ratu s Delmatima i, na koncu, raspolagao je ogromnom vojskom koju je trebalo preokupirati.⁶³

Oktavijanov pohod na Ilirik u trajanju od 35. do 33. god. p.n.e. nije bio jedna jedinstvena vojna kampanja, nego čitav niz vojnih operacija protiv ilirskih zajednica. Poslije ofanzive na Japode i uspješno okončanog pohoda na Segestiku, pred Oktavijanom se našao zadatak konačnog pokoravanja Delmata. Rimljani su uspjeli osvojiti Promonu, a zatim i Setoviju čime su pala najznačajnija delmatska uporišta, a Delmati su se mogli smatrati poraženima. Oktavijanovu vojsku je potom slijedio niz uspješnih operacija protiv manjih zajednica u kontinentalnoj unutrašnjosti kao što su Melkumani, Dokleati, Naresi, Glindicioni, Pirusti i drugi.⁶⁴ Apijan je zabilježio da je tada Oktavijan "podčinio cijelu ilirsku zemlju, onu koja se odmetnula od Rimljana, kao i onu koja prethodno nije bila pod njihovom vlašću."⁶⁵

Nakon okončanja Oktavijanove kampanje, logičan slijed na Oktavijanova postignuća su bile vojne akcije u Panoniji. Kao njihova prethodnica javili su se nemiri o kojima je pisao Kasije Dion koji je zabilježio da su 16. god. p.n.e. Noričani i Panonci pregazili Histriju, ugrozivši na taj način sjeveroistočnu granicu Italije, a zabilježio je i da je u to vrijeme bilo nemirno u Dalmaciji.⁶⁶ Smirivanjem stanja u Panoniji je upravljao Publije Silije Nerva koji je reagirao brzo i efikasno,⁶⁷ dok je sljedeću vojnu intervenciju započeo Marko Vinicije 14. god. p.n.e. o čemu piše Flor u svom sažetku Livijeva djela;⁶⁸ naredne godine mu se pridružio Marko Vipsanije Agripa, što pokazuje ozbiljnost situacije s obzirom na potrebu da jedan takav nadređeni vojni zapovjednik bude prisutan na terenu. Agripa je uspio postići mir pregovorima,

---

⁶³ Šašel Kos, 2015, 65. Starija historiografija je naklonjena tumačenju da je Oktavijanov rat u Iliriku bio primarno motiviran vojnim ciljevima, odnosno, širenjem rimskih granica i zapošljavanjem velike vojne sile. S druge strane, moderna nauka propituje te motive i dodaje mogućnost postojanja Oktavijanovih ličnih motiva, baziranih na njegovoj težnji da bude viđen kao osvajač i imperator, i, k tome, dostojan Cezarov nasljednik. (Šašel Kos, 2005, 461-463.)

⁶⁴ Mesihović & Šačić, 2015, 182-189.

⁶⁵ App. 10.5.28. Šašel Kos je deducirala kako je Apijan ovom prilikom preuveličao Oktavijanove zasluge. Naime, vjerojatnije je da je Oktavijan znatno proširio granice Ilirika, ali je unutrašnjost osvojena tek nakon Tiberijeve kampanje, nekih dvadesetak godina kasnije. (Šašel Kos, 2005, 393-403.)

⁶⁶ Cass. Dio 54.20.1-3.

⁶⁷ Domić Kunić, 2006, 102.

⁶⁸ Flor. 2.24.

ali on nije dugo potrajao i 12. god. p.n.e. Breuci su odbili ispoštovati postignuti dogovor tako da je Tiberije dobio vrhovnu komandu i zadatak pokoravanja Panonije.⁶⁹

Rimljani su imali i više nego dovoljno motiva za osvajanje Panonije. Jedan od primarnih je zasigurno bio strateški značaj rijeke Save, koja je bila plovna i predstavljala je važnu komunikaciju koju je bilo neophodno osigurati kako bi se zaštitili novoosvojeni teritoriji. Ovi fakti pokazuju kako je rimski sukob u Panoniji itekako bio rat (*Bellum Pannonicum*), kako ga nazivaju Velej Paterkul i Svetonije, a ne samo gušenje lokalnih nereda kako je to nastojao prikazati Kasije Dion.⁷⁰ Događaje koji su se zbili u Panoniji od 16. do 12. god. p.n.e. kao i one od 11. do 9. god. p.n.e. treba promatrati u kontekstu gušenja pobuna u Panoniji i Dalmaciji. Međutim, *Bellum Pannonicum* je zaseban rat koji je trajao dvije godine (12. – 11. p.n.e.) i za posljedicu je imao osvajanje jugoistočne Panonije, to jest, međuriječje Drave i Save te porječje Sane, Vrbasa i Bosne južno od Save.⁷¹ Iako dosta naučnika drži da je Tiberije ovim ratom pokorio prethodno nepokorene zajednice sjeverne Dalmacije i južne Panonije, moderna historiografija više inklinira mišljenju kako su na tim područjima živjele zajednice koje su prethodno imale klijentski ili saveznički status (dakle, bile su nominalno neovisne, ali dominirane od strane Rima), a koje su ovim ratom u potpunosti došle pod rimsku vlast.⁷²

Rimljani su poslije okončanja Tiberijevog rata u Panoniji imali osjećaj da će sada u ovim krajevima zavladata zatišje. Tekovine rimske kulture i načina života jesu počele polako prodirati među ilirske zajednice, međutim, autohtono stanovništvo nije nužno za sve njih bilo jednako prijemčivo. Lagani otpor koji je autohtono stanovništvo osjećalo prema pridošloj rimskoj vlasti doveo je do međusobnog zbližavanja ilirskih zajednica, što je predstavljalo novinu u ilirskoj historiji s obzirom na to da je upravo njihova razjedinjenost (često i u samom odnosu prema Rimljanima) bila jedan od ključnih faktora rimskog pokoravanja Istočnog Jadrana. Ono što je ponajviše smetalo indigenom stanovništvu jesu nemilosrdna regrutacija ilirskih muškaraca u rimske vojne jedinice, kao i porezi koji su nametnuti s dolaskom rimske vlasti. Velika eksploatacija njihove zemlje, posebice ruda i minerala, također je bila značajan faktor ilirskog

---

⁶⁹ Džino, 2012, 470.

⁷⁰ U rimskoj historiografiji je postojala izrazito negativna i iskrivljena slika o Tiberiju što je kao posljedicu imalo prešućivanje ili umanjivanje njegovih zasluga u osvajanju novih teritorija. To je bilo posljedica Tiberijevog odnosa s Augustom koji je sam umanjivao Tiberijeve uspjehe u Panoniji, pa mu je tako uskratio trijumf koji je već bio izglasan od senata.

⁷¹ Šaćić Beća, 2019, 240-243.

⁷² Džino, 2012, 472.

nezadovoljstva.⁷³ Konačno je 6. god. n.e. izbila pobuna, u historiografiji poznata kao Veliki ilirski ustanak ili Batonov rat (*Bellum Batonianum*). Historičari koji su ostali najvažnijim narativnim izvorima za Batonov ustanak jesu Velej Paterkul i Kasije Dion,⁷⁴ dok je rimski historičar Svetonije o Batonovom ustanku zabilježio sljedeće: *Sed nuntiata Illyrici defectione transiit ad curam novi belli, quod gravissimum omnium externorum bellorum post Punica*.⁷⁵

Pobunjenici su na području današnje centralne Bosne bili predvođeni dvojicom Batona, Dezidijatskim i Breučkim, a vrhovna komanda nad rimskim legijama bila je povjerena Tiberiju, s obzirom na iskustvo koje je stekao ratujući na ovim područjima tijekom Panonskoga rata. Ustanička vojska bila je podijeljena u četiri grupacije. Prvu je predvodio Baton Dezidijatski koji je napao Salonu s Dezidijatima i Delmatima; drugu grupu je poslao da plijeni jugoistočnu obalu prema Makedoniji, čak do Apolonije; treća grupa je pod komandom Batona Breučkoga napala Sirmij dok je četvrtu grupu činila domaća armija koja je čuvala unutrašnjost i pružala rezerve ostalim trima operativnim grupama.⁷⁶ Uslijedile su tri godine teških borbi i briga za Carstvo koje je, inače, za gušenje ustanka angažiralo polovinu ukupnog broja legija kojima je tada raspolagalo (pet legija iz Ilirika, tri iz Galacije i dvije iz Mezije). Tijekom tih godina, ratna sreća se često mijenjala, ljudski gubitci su bili enormni, a ambigvitet konačnog ishoda je potrajao sve do pada Panonije, odnosno, predaje postrojbi pod zapovjedništvom Batona Breučkoga na rijeci *Bathinus* 8. god. n.e. Povijesni izvori su posvetili veću pažnju nekoliko bitaka, držeći da su vrijedne spomena: obrana Sirmija, bitka za brdo Almu, bitka podno *mons Claudius*, bitka kod Volkejskih močvara, bitka na rijeci *Bathinus* i pad delmatskih uporišta.⁷⁷

Posljednja velika bitka ovog ustanka bila je bitka za legendarnu Ardubu. Kasije Dion je zabilježio kako je Germanik stigao pred Ardubu s velikom vojskom zbog čega su se muškarci odlučili mirno predati.⁷⁸ Međutim, žene su, ne želeći pasti u rimsko ropstvo, odbile predaju nakon čega je izbila borba u kojoj su Rimljani bili pobjedonosni.⁷⁹ Žene Ardube su potom s

---

⁷³ Mesihović, 2011, 153-159. Iako se ovi razlozi navode kao glavni uzroci ustanka, moderni naučni diskurs s pravom revidira težnju simplifikaciji razloga ustanka pa se tako ističe heterogenost samog autohtonog stanovništva i samim time njihova motiviranost za sudjelovanje u ustanku. (Džino & Domić Kunić, 2013, 174.)

⁷⁴ Velej Paterkul piše o Batonovom ustanku u drugoj knjizi svog djela *Historiae Romanae*, dok Kasije Dion zbivanjima u Iliriku posvećuje 55. i 56. knjigu u svom djelu "Rimska historija" (*Historia Romana*, Ἱστορικὴ Ἱστορία).

⁷⁵ Suet. *Tib.* 16. "Ali, kada je obznanjena pobuna Ilirika, pribjegao je brizi o novom ratu, koji je bio najteži od svih vanjskih ratova poslije onoga punskoga." (Vlastiti prijevod.)

⁷⁶ Džino, 2010, 147.

⁷⁷ Džino & Domić Kunić, 2013, 177-178.

⁷⁸ Cass. Dio. 56.15.3.

⁷⁹ Mesihović & Šačić, 2015, 222.

djecom skakale u vatru koja je bjesnila Ardubom ili u rijeku koja je tekla ispod Ardube.⁸⁰ Tako je Batonov ustanak finalno okončan 9. god. n.e. i predstavljao je posljednji rimsko-ilirski, ali i bilo kakav drugi oružani sukob na ilirskom teritoriju u vrijeme klasičnog doba rimske historije. Posljedice su bile značajne po obje strane – ljudski gubitci su bili veliki, a materijalni još veći, brojna ilirska naselja su nepovratno uništena, a ljudi prodani u ropstvo.⁸¹ Masovna vojna regrutacija nije prestala, naprotiv. No, bilo kakva vojna sila organizirana na ovom prostoru nikad više se neće boriti protiv, nego za rimsku državu.

II.2 Nastanak provincije Dalmacije i njen teritorijalni okvir

Rimska država se u toku svog historijskog bivstvovanja transformirala od malene politije u središtu Apeninskog poluotoka do ogromnog Carstva koje se prostiralo na tri kontinenta. Razumljivo je da je kontinuirano teritorijalno rastezanje rimske države za sobom povlačilo i problematiku upravljanja novoosvojenim područjima. Da bi rimski državni organizam mogao opstati, morao je osmisliti i primijeniti funkcionalnu praksu administrativnog upravljanja tom silinom prostora. Tako su, kao teritorijalno-administrativne jedinice, osnovane provincije. Provincije su, zapravo, svi oni rimski teritoriji koji se nalaze van rimske Italije.⁸² Do dominata su predstavljale najveće rimske administrativne jedinice, na čijem čelu se nalazio određeni upravitelj. Provincije su činile jedan zaokružen geografski teritorij te su najčešće nosile imena upravo po nekom geografskom području kao što je slučaj s provincijama *Africa*, *Alpes Maritimae*, *Arabia* i slično. Međutim, podjednako čest je bio slučaj imenovanja provincija po autohtonim stanovnicima koji su obitavali na tom području prije dolaska Rimljana te obično i sudjelovali u ratnim sukobima koji su nastojali prevenirati uspostavu rimske vlasti.⁸³ Takav je slučaj s provincijama kao što su *Thracia*, *Dacia*, *Britannia*, *Gallia*, ali i *Dalmatia* koja je ponijela ime po jednim od najljućih rimskih neprijatelja, Delmatima.

Prije nego što je Dalmacija postala provincijom Dalmacijom, bila je dijelom jedne veće provincijske cjeline poznate kao Ilirik (*Illyricum*). Datum službenog uspostavljanja provincije

---

⁸⁰ Moguće je kako je ovaj pretjerani opis pada Ardube bio Kasijev način da opravda zašto je Rimljanima trebalo čak tri godine da uguše ustanak. (Šačić, 2016, 70-71.)

⁸¹ Zaninović, 2015, 453.

⁸² Rim se prvi put počeo širiti van Italije za vrijeme Prvog punskog rata, kada su Sicilija s jedne te Sardinija i Korzika s druge strane etablirane kao provincije. Tada je općenito uspostavljen i prihvaćen rimski sustav provincija s obzirom na potrebu uređenja vlasti u vanitalskim zemljama. (Mesihović, 2015, 341.) Da se termin "provincija" odnosio isključivo na osvojene teritorije pokazuje i etimologija; latinska riječ *provincia* dolazi od prefiksa *per* u značenju "potpuno" i glagola *vincio*, *3, vinxi, victum* u značenju "vezati, okovati" pa tako *provincia* označava teritorij koji je u potpunosti "okovan" rimskom vlašću.

⁸³ Richardson, 2011, 2.

Ilirik u nauci je još uvijek nerazjašnjeno pitanje, čemu je razlog činjenica da sačuvana i raspoloživa izvorna građa ne nudi niti precizno, niti okvirno vrijeme nastanka ove provincije. Rimska država je još za vrijeme Ilirskih ratova započela s utvrđivanjem određenih pozicija na istočnom Jadranu, ali nije okupirala ni približno dovoljan teritorij u kojem bi tada bila zavedena provincijska uprava.⁸⁴ Prve naznake organizirane rimske uprave u Iliriku došle su s usvajanjem *lex Vatinia*, zakona kojim je Gaj Julije Cezar 59. god. p.n.e. kao prokonzulat na pet godina dobio Cisalpinsku Galiju i Ilirik. Međutim, historiografske polemike su prilično razgranate po pitanju toga kakva je bila priroda rimskog ustroja vlasti u ovo vrijeme, odnosno, može li se reći da je već tada ustrojena provincija Ilirik.⁸⁵

Usprkos postojećim historiografskim nesuglasticama vezanim za Cezarovo prokonzulstvo, činjenica je da se sve do vremena Oktavijanove kampanje (35. – 33. p.n.e.), rimska vlast skoro uopće nije osjećala u unutrašnjosti Zapadnog Balkana. Tu se još uvijek odvijao samostalni život prisutnih željeznodobnih zajednica. Razlog zašto su ove zajednice mogle nastaviti svoje autonomno egzistiranje leži u činjenici da nisu imale direktnog dodira s rimskim trupama zahvaljujući tome što je stvoren bedem otpora od strane Delmata i Japoda koji je dugo vremena bio dovoljno snažan da ne dopusti prodor rimskih snaga u unutrašnjost Balkana. Međutim, s Oktavijanovim osvajanjima, široki pojasevi kontinentalne unutrašnjosti su pali pod rimsku vlast pa su tako stečeni uvjeti da se puno veći teritorijalni obim počne smatrati Ilirikom. Upravo u tom faktoru leži suština informacija kojima trenutna historiografija raspolaže na osnovu dostupnih izvora po pitanju ustrojstva provincije Ilirik, a to su sljedeće dvije činjenice: da je Oktavijanova kampanja okončana 33. god. p.n.e. i da se Ilirik u kontekstu provincije prvi put službeno spominje u Oktavijanovom govoru pred senatom šest godina kasnije. Prema tome, neovisno o tome kada je nastala, *terminus ante quem* mora biti 27. god. p.n.e. kada je provincija Ilirik

---

⁸⁴ Mesihović, 2014, 35.

⁸⁵ Mesihović smatra da ovaj zakon indicira kako se nije radilo o nekoj ustaljenoj praksi, nego o vanrednoj promagistraturi povjerenoj Cezaru. Iako ga i sam Cezar percipira kao točno ograničeno upravno područje, pa i provinciju, za Mesihovića, Ilirik u to vrijeme nije bio provincija u punom smislu te riječi zato što "nije imao stalni upravno-administrativni aparat, kao ni jedinstven i koherentan teritorij ili stalnu namjesničku upravu." (Mesihović, 2014, 16). Ovom mišljenju su naklonjeni i Džino i Domić Kunić koji smatraju kako je ilirički prostor bio uokviren u "labavo ocrtan administrativni okvir" te se niz zapovjedništava koji su bili prisutni na tom području može objasniti izvanrednim situacijama u kojima su ti zapovjednici bili poslani da ratuju protiv pompejevaca i njihovih saveznika (kao što su, na primjer, Delmati), a ne da bi vladali ili upravljali provincijom. (Džino & Domić Kunić, 2013, 144.) S druge strane, Milivojević inzistira na činjenici da je Ilirik bio ustanovljen kao provincija upravo te 59. god. p.n.e. Prema Milivojeviću, protektorat postaje provincija onoga trenutka kad se pojavi njezin prvi upravitelj, što je u ovom slučaju bio Cezar. Pojedini autori su Iliriku odriicali status provincije zbog toga što su ga smatrali dijelom Cisalpinske Galije koja je došla Cezaru na upravu. (Wilkes, 1969, 37-38; Džino, 2010, 81-82; Šašel Kos, 2005, 337-338.) Međutim, Milivojević argumentira da se postojanje upravitelja izjednačava s postojanjem provincije, a za Ilirik je to bio Cezar, neovisno o tome je li Ilirik bio dodatak Cisalpinskoj Galiji ili ne. (Milivojević, 2021, 130.)

predana Senatu na upravu.⁸⁶ Kasnije je, zbog relativno nesigurne situacije u Iliriku, Oktavijan, sada August,⁸⁷ u svojstvu vrhovnog zapovjednika preuzeo čitav Ilirik u zamjenu za Kipar i Narobonsku Galiju, tada mirne provincije.⁸⁸

Daljnji razvoj provincije Ilirik bio je uvjetovan njenim proširenjem tijekom Panonskog rata. Kada su zaključno s 9. god. p.n.e. okončane borbe, završeno je i inkorporiranje panonskog bazena u sastav provincije Ilirik te u njen upravno-administrativni ustroj. Struktura same provincije sada je podrazumijevala da je Ilirik carska provincija kojom upravlja propretorski legat Augusta (*legatus Augusti pro praetore*).⁸⁹ Ilirske zajednice su sada bile organizirane unutar autonomnih, narodnosnih političkih jedinica poznatih kao peregrinske *civitates*. Svaka od tih zajednica uživala je određena prava, ali je bila dužna ispunjavati i određene obaveze prema samoj provinciji i državi kao cjelini. Vrhovna lokalna uprava bila je ostavljena domaćim ljudima, primarno već vladajućim porodicama, rodovima i dinastijama. Nestanak političke rascjepkanosti, unutarnji mir i veća povezanost te uzajamna prožimanja niza ilirskih zajednica bili su neizbježna posljedica njihovog okupljanja pod jedan državni i provincijski okvir. Upravo ta upućenost jednih na druge, kao i zajednički bijes usmjeren prema rimskoj vlasti uvjetovali su izbijanje Velikog ilirskog ustanka 6. god. n.e. koji je doveo do prve reforme provincije Ilirik.⁹⁰

Bellum Batonianum bio je podsjetnik Rimljanima da uprava u Iliriku mora biti reorganizirana ukoliko se želi uspostaviti dugotrajna i efektivna rimska vlast na tom području. Većina stručnjaka naklonjena je mišljenju kako je podjela Ilirika uslijedila neposredno nakon okončanja Velikog ilirskog ustanka. Argument za to pronalaze u pisanju Veleja Paterkula. Govoreći o pobuni panonskih i rajnskih legija 14. god. n.e. Velej Paterkul spominje Publija Kornelija Dolabelu kao upravitelja primorskog dijela Ilirika (...*in maritima parte Illyrici*...).⁹¹ S druge strane, Velej Paterkul za istu godinu spominje Junija Bleza kao namjesnika područja u kojem je došlo do pobune, a pobunile su se ...*legiones, quae in Illyrico erant* ("legije koje su

---

⁸⁶ Mesihović, 2018, 85-87.

⁸⁷ Oktavijanu je od Senata povjeren počasni naziv *Augustus* (u značenju "Uzvišeni") 27. godine p.n.e. i pod njim je ostao zapamćen u historiji kao prvi rimski car, dok se ime "Oktavijan" koristi za dio njegova života prije nego je počeo obnašati carsku dužnost. (Mesihović, 2015, 1317.)

⁸⁸ Prema Bojanovskom to se desilo 11. god. p.n.e. (Bojanovski, 1988, 55-56.)

⁸⁹ Mesihović, 2014, 22.

⁹⁰ Mesihović & Šaćić, 2015, 203-206.

⁹¹ Vell. Pat. 2.125.5. Prema Wilkesu, postojala su dva namjesnika primorskog dijela Ilirika prije Dolabele, a to su Gaj Vibije Postumije odmah nakon sloma ustaničkog otpora i Lucije Elije Lamija u razdoblju od 12. do 14. god. n.e. U korist ove pretpostavke idu izvorni podatci zabilježeni kod Veleja Paterkula, koji Valerija Mesalinu naziva prepozitom Ilirika 6. god. n.e. dok Vibija Postumija naziva prepozitom Dalmacije neposredno nakon kraja ustanka. (Wilkes, 1969, 81-82.)

bile u Iliriku").⁹² Ovi podatci se koriste kao uporište za utemeljenje teze da 14. god. n.e. postoje dvije zasebne provincije, i to primorski Ilirik, koji je bio miran i drugi, zasebni Ilirik u kojem je došlo do pobune.⁹³ Međutim, postoji novi pristup ovoj problematici koji tumači kako je do podjele Ilirika došlo u vrijeme Tiberijeve vladavine (14.–37.).⁹⁴ Stav koji je u toj struji postao općeprihvaćen je taj da se Ilirik prvenstveno podijelio na dvije vojne oblasti, *Illyricum Superius*⁹⁵ i *Illyricum Inferius*, ali je provincija Ilirik nastavila postojati kao jedna jedinstvena administrativna cjelina.⁹⁶

Da do administrativne podjele na Panoniju i Dalmaciju skoro sigurno nije došlo prije vremena vladavine cara Vespazijana (69.–79.) svjedoči natpis iz Kasinuma (*Casnium*). Na ovom natpisu stoji da je Umidije Durmidije Kvadrat bio Klaudijev legat u Iliriku (*leg(ato) divi Claudi in Illyrico*).⁹⁷ Pored ovog natpisa, vrijedno je spomenuti i vojne diplome iz vremena Neronove vladavine koje se, također, mogu smatrati svjedočanstvima da je Ilirik u to vrijeme u administrativnom smislu bio jedinstvena provincija. Na ovaj zaključak posebno upućuje vojna diploma iz Vukovara (*Cornacum*), dodijeljena dekuriju Dasiju iz naroda Breuka. Naime, na ovoj diplomi su navedene četiri ale koje su služile "u Iliriku pod Lucijem Salvedienom Rufom" (*in Illyrico sub Lucio Salvedieno Rufo*).⁹⁸ Dodatni razlog zašto su ovi spomenici od velike važnosti u rasvjetljavanju problematike podjele Ilirika je taj da, prilikom istraživanja ovako zamršenog i nedorečenog problema, prednost treba dati zvaničnim dokumentima, kao što su upravo vojne diplome ili javni natpisi, nauštrb privatnih natpisa, pa i pisanih izvora. Na privatnim natpisima se, naime, mogu i jesu pojavljivali pojmovi Panonija i Dalmacija što je posljedica činjenice da su oni bili prisutni u neformalnom govoru. Uz to, pisci poput Kasija

---

⁹² Vell. Pat. 2.125.1.

⁹³ Mesihović, 2010b, 89-90.

⁹⁴ Često je mišljenje da je August zaista imao namjeru podjele provincije Ilirik, ali je tu odluku odgodila njegova smrt i promjena princepsa na vlasti. Tiberije je, inače, bio na putu za Ilirik kada je dobio vijest o Augustovoj smrti, a skoro da nema drugog valjanog razloga zašto bi Augustov nasljednik putovao u Ilirik u to vrijeme, nego da obavi reorganizaciju i census u Iliriku; isto što je istovremeno činio Germanik u Galiji. (Džino, 2010, 160.)

⁹⁵ *Illyricum Superius* se može smatrati potvrđenim u izvorima, s obzirom na postojanje fragmentarnog natpisa iz Epidaruma (Cavtat kod Dubrovnika), na kojem se spominje Publije Kornelije Dolabela kao *civitates superioris provinciae {H}illyrici*. (CIL 03, 1741.) Međutim, danas je spomenik prilično oštećen i nečitljivi su redci na kojima je uklesano *civitates superioris provinciae {H}illyrici*, a viđeni su i zapisani u 16. st. od strane dubrovačkih učenjaka. Neki naučnici spočitavaju autentičnost ovog natpisa, s obzirom na to da je *Hillyricum* bio anakronizam već u Dolabelino doba i ne spominje se ni na jednom drugom natpisu s područja Dalmacije. (Džino, 2017, 44.)

⁹⁶ Džino, 2010, 160; Šaćić Beća, 2022, 66. U korist ove hipoteze idu i natpis iz Epidaura te salonitanski natpisi: CIL 03, 10741, CIL 03, 3198a + p. 2275, 2328, 19 = CIL 03, 10156 = CIL 03, 3200 + p. 2328, 19 = CIL 03, 10158 = ILJug I, 262.

⁹⁷ CIL 10, 5182

⁹⁸ AE 1998, 1056 = AE 2001, 1660.

Diona nisu vodili računa o terminologiji pa bi često terminologiju iz svog vremena jednostavno prenosili na ranije periode.⁹⁹

Eklatantan primjer nedoumice koju mogu izazvati privatni natpisi daje epitaf pisidanskog veterana Marka Sejusa (*Marcus Seius*). Na ovom natpisu, posvećenom caru Neronu, identificiranom s bogom sunca, Helijem, spominje se da je Marko Sejus služio vojsku u Panoniji, što Péter Kovács drži za potvrdu da je u vrijeme Neronove vladavine (54.–68.), kada je ovaj spomenik podignut, već bila nastupila podjela na dvije provincije, Panoniju i Dalmaciju. Argumentirajući tu tezu, Kovács nastoji demantirati mišljenje Jaroslava Šašela i Marjete Šašel Kos, koji smatraju da je uspostava samostalnih provincija Panonije i Dalmacije nastupila tek s Vespazijanom.¹⁰⁰ Međutim, upravo ovdje je mjesto za davanje prednosti javnim natpisima (kakav je natpis iz Kasinuma iz doba cara Vespazijana), u odnosu na privatne (kakav je spomenik Marka Sejusa iz doba Nerona) koji ne mogu predstavljati finitne dokaze o postojanju provincije. Šašel Kos uvjerljivo raspravlja o mogućnosti da nije bilo potrebe uklesati tada službeno ime provincije, *Illyricum Inferius*, na natpis Marka Sejusa jer je to ime bilo duže te ga vojnici stacionirani u Prostanni (odakle potječe natpis) nužno nisu ni koristili.¹⁰¹

Nije zgorega spomenuti da se ovo kompleksno pitanje može tretirati na način da se donekle uspostavi harmonija između, naizgled, oprečnih mišljenja historičara. Naime, vrlo je vjerojatno da podjela provincije Ilirik na dva djela jeste uspostavljena za vrijeme cara Tiberija. No, ta podjela je bila striktno pragmatične prirode i predstavljala je podjelu na dvije odvojene vojne oblasti, što je imalo za cilj lakšu regulaciju do skoro nemirnih područja Zapadnog Balkana. Međutim, jedinstvena provincija Ilirik je nastavila postojati do doba cara Vespazijana, kad je uspostavljena administrativna podjela na dvije provincije, Panoniju i Dalmaciju. U prilog ovoj tezi idu činjenice da je tada započela intenzivnija municipalizacija u unutrašnjosti Ilirika, kao i to da su se iz Gornjeg Ilirika (*Illyricum Superius*) povukle obje tu stacionirane legije (*legio VII Claudia Pia Fidelis* i *legio IX Claudia Pia Fidelis*) čime je Gornji Ilirik postao civilna provincija, što je za posljedicu sasvim sigurno imalo administrativne promjene.¹⁰² Na ovaj način se objašnjava oprečnost izvora, što pisanih, što epigrafskih, i dolazi do jedinstvene konkluzije

---

⁹⁹ Šaćić Beća, 2022, 70.

¹⁰⁰ Kovács, 2007, 104-105.

¹⁰¹ Šašel Kos, 2010, 129. Kovács inzistira na ideji da se pojavljivanje termina Ilirik na vojnim diplomama iz Neronova vremena ne može koristiti kao argument da je Ilirik i u to doba ostao jedinstvena provincija jer se slično desilo i s Germanijom, koja je za vrijeme Augusta bila podijeljena na vojne oblasti *Superior* i *Inferior*, a jedinstveno ime *Germania* je i dalje bilo prisutno na vojnim diplomama. (Kovács, 2008, 245.) Čini se kako Kovács nema problema s prihvaćanjem podjele Germanije na vojne oblasti, uz kontinuirano postojanje jedinstvenog termina Germanije, dok istu mogućnost u Iliriku u potpunosti odbacuje.

¹⁰² Šaćić Beća, 2022, 72.

da su do tada korišteni neformalni nazivi za vojne oblasti, Panonija i Dalmacija, postali zvanični nazivi provincija, sedamdesetih godina prvog stoljeća.

Precizno razgraničenje između provincija Dalmacije i Panonije još uvijek je predmetom rasprave. No, može se donijeti uopćeni zaključak da se ta granica nalazila okvirno u prostoru južno od rijeke Save, a sjeverno od Dinarskih Alpa,¹⁰³ gdje se nalazi i prirodna linija koja čini razvođe između jadranskog i crnomorskog sliva. Nekadašnja provincija Dalmacija je tako obuhvaćala cjelokupno područje današnje Dalmacije, najveći dio Bosne i Hercegovine, dio zapadne Srbije, Crnu Goru i dio Albanije. Ova situacija se promijenila dolaskom Dioklecijana na vlast,¹⁰⁴ koji je nekad jedinstvenu Dalmaciju podijelio na dvije nove provincije: Dalmaciju i Prevalitanu. Novoosnovanoj provinciji Prevalitani pripao je teritorij današnje Crne Gore i dijela Albanije. Granica između Dalmacije i Prevalitane poklapala se s granicom između Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva, koja je bila uspostavljena za vrijeme cara Teodozija I. Sjedište provincije Dalmacije bila je Salona (današnji Solin kod Splita).¹⁰⁵ Teritorijalni okvir provincije Dalmacije postao je teren na kojem se počela ispoljavati rimska vlast i širiti proces romanizacije, a nositelj oba procesa bila je rimska vojska.

---

¹⁰³ Džino, 2010, 161.

¹⁰⁴ Ovaj rad namjerava primarno tretirati period rimskog principata i jedinstvene Dalmacije. Kada je Dioklecijan uspostavio dominat kao politički sustav 284. godine, desile su se mnoge upravno-administrativne promjene, kao što je cijepanje provincije Dalmacije. Međutim, dominat predstavlja inicijalnu fazu rastakanja klasičnog rimskog državnog ustroja, koji je središnji fokus ovog rada i prema tome dominantske reforme na području provincije Dalmacije (što teritorijalne, što vojne) neće biti detaljno razrađivane.

¹⁰⁵ Mesihović & Šaćić, 2015, 250.

III. VOJNE JEDINICE

Stanje koje je bilo prisutno u rimskoj državi nakon građanskih ratova, ali i drugih velikih sukoba (kao što je Veliki ilirski ustanak) jasno je diktiralo nužnost održavanja jake i moćne vojne sile koja bi mogla odgovarati na sve moguće novonastale situacije na terenu i adekvatno se s njima obračunati. Profesionalizacija vojske, kakva je nastupila još za vrijeme Gaja Marija, doprinijela je jačanju značaja vojske u društvu i to tako da je ona uskoro postala najmoćnija institucija države. Vojska kao nestalna kategorija imala je tendenciju negodovanja, mogućnost pobune te pravo odbijanja poslušnosti tako da je August znao da je jednostavniji put obračunavanja s njom bilo okupiranje novim vojnim pohodima,¹⁰⁶ prije nego li bilo kakvo otvoreno suprotstavljanje. August se, istovremeno, upustio u regulaciju sustava rimske vojne sile, kako bi od nje stvorio temeljni oslonac funkcioniranja principata.¹⁰⁷ U teritorijalno-organizacijskom smislu, vojska je bila podijeljena po provincijama tako da su sve vojne jedinice unutar jedne provincije bile podčinjene namjesniku provincije.¹⁰⁸

Dolazak rimske vojske na prostore Zapadnog Balkana može se datirati u vrijeme prvih rimskih intervencija na istočnoj jadranskoj obali u periodu III. st. p.n.e. kada su rimske vojskovođe vodile svoju vojsku u rat protiv Ardijejaca, dok su se kasnije ti sukobi zahuktali u vojnama protiv Delmata i Japoda. No, tada su vojne jedinice uglavnom samo prolazile ovim teritorijem. Prva stalna stacioniranja rimskih vojnih garnizona na ovim područjima morala su se zbiti prije izbijanja Batonovog ustanka¹⁰⁹ jer se uzrocima te pobune smatraju novačenje u

---

¹⁰⁶ Zanimljivo je kako je ova situacija (okupiranje, zapošljavanje ljudi) primarno značenje latinskog pojma *exercitus, -us, m.* (vojska). Dolazi od glagola *exerceo, 2, cui, citum* što znači "zabaviti, dati posla komu, umarati". Pored toga, *exerceo* je složenica od prijedloga *ex* (iz) i glagola *arceo* (držati u miru; pored drugih značenja) tako da *exerceo* doslovno znači "izvesti iz mira". Jasno je kako je rimska država otpočeta znala da je vojska ono što vodi u rat, ali i ono što ratom treba biti zaokupljeno, kako u miru ne bi dolazilo do problema.

¹⁰⁷ Pored toga što je, razumljivo, vojska bila neophodna za zaštitu svojih i osvajanje tuđih teritorija, za provincijalnu historiju je nezaobilazan značaj vojske kao medija putem kojeg se širila romanizacija. Romanizacija je podrazumijevala navikavanje autohtonog stanovništva na rimski način života i njihovo inkorporiranje u rimsko-italski kulturni krug. Kada se to činilo posredno preko vojske, postojala su dva efikasna načina romanizacije, a to su regrutacija domaćeg muškog stanovništva u rimske oružane snage i dodjela rimskog građanstva po okončanju izvršavanja službe. (Omerčević, 2009, 53.)

¹⁰⁸ U specifičnim okolnostima (posebice u slučaju rata ili ustanka), komanda je mogla biti prenesena na nekog zapovjednika s višim imperijem, kao što je bio slučaj s Tiberijem u Iliriku. Rimsko vojno ustrojstvo je, tako, bilo bazirano na stalnim provincijskim garnizonima, zbog čega je oslabljen ofanzivni karakter rimske države, kao i manevarski potencijal vojnih jedinica. (Mesihović, 2015, 1418.)

¹⁰⁹ Ne može se sa sigurnošću reći kada su se desila stalna stacioniranja vojske na ovom području. Ako se kao odrednica uzme podizanje vojnih logora, dosta naučnika ide u smjeru da se to desilo u kasno republikansko ili rano carsko doba. Bojanovski smatra kako je logor na Gračinama kod Ljubuškog podignut za vrijeme građanskog rata u Rimu (između 53. i 39. god. p.n.e.) ili eventualno za vrijeme Oktavijanove kampanje u Iliriku (35.-33. god. p.n.e.); sigurniji zaključci se mogu datirati u kraj Augustove vladavine. (Bojanovski, 1981, 65; Marić, 2019a, 22.) Gradnja Tilverija se isto tako datira u kraj I. st. p.n.e. i početak I. st. n.e. (Sanader, 1998, 243.) dok se za logor u Burnumu drži kako je nastao krajem republikanskog razdoblja. (Zaninović, 1968, 123; Miletić, 2010, 114.)

vojsku i teško oporezivanje; obje instance su mogle biti sprovedene samo uz pomoć vojske.¹¹⁰ Ilirski garnizon je vjerojatno već tada bio sastavljen od pet legija.¹¹¹ Međutim, tek nakon okončanja Batonovog rata, potpune inkorporacije Zapadnog Balkana u rimsku državu i podjele provincije Ilirik može se govoriti o stalnoj prisutnosti rimskog vojnog organizma na ovom području. Tada su Rimljani prišli sistematičnijem razmještanju svojih snaga, odnosno, stacioniranju većeg broja vojnih jedinica te podizanju utvrda na strateški važnim mjestima. Djelovanje rimske vojske na ovim prostorima bilo je definirano pripadnošću vojnika nekom od vojnih redova (unutar kojeg su obnašali svoje dužnosti) ili vojnih statusa (koje su mogli imati). U te kategorije se ubrajaju rimske legije te auksilijarne jedinice, koje su mogle biti kohorte ili ale. O njima će više biti rečeno u narednim potpoglavljima.

III.1 Legije

Legija je bila najveća jedinica rimske vojske, čija brojnost se mijenjala kroz rimsku historiju. U Ranoj Republici, legiju je činilo oko 4.200 pješaka, da bi se taj broj popeo na 5.200 u periodu Kasne Republike i konačno na 5.600 pješaka u carskom periodu. Naziv *legio* potiče od latinskoga glagola *lego*, *3, legi, lectum* u značenju "birati, izabrati" pa tako legija ima značenje "vojne jedinice izabranih". Pored toga što su najveće, rimske legije se mogu smatrati i najvažnijim rimskim vojnim jedinicama jer su, prema romantičarskom pisanju Theodora Mommsena, igrale ključnu ulogu u stvaranju rimske civilizacije tako što su kontinuirano širile imperij unutar kojeg se ta civilizacija razvijala.¹¹² Legionari su činili gro rimske vojske koji je bio naoružan mačem (*gladius*) i dugom sulicom (*pilum*). Nosili su brončanu kacigu, žičanu košulju (*lorica hamata*) ili segmentirani oklop (*lorica segmentata*) i duguljasti štit (*scutum*).¹¹³

Raspored legijskih postrojbi rimske države na području provincije Dalmacije složen je problem kada je u pitanju bilo koji period prije Tiberijeve vladavine, jer tek za to vrijeme postoje prilično sigurni materijalni dokazi o navedenom pitanju. Jedna od legija čije prisustvo

---

¹¹⁰ Imamović, 1990, 38.

¹¹¹ Još uvijek nije finitno utvrđeno koje su to legije bile. Bojanovski, na tragu Wilkesa, smatra kako su u Panoniji bile smještene tri legije: *legio VIII Augusta*, *XV Apollinaris* i *IX Hispana*, dok su u Dalmaciji bile stacionirane *legio VII* i *XI*. (Bojanovski, 1988, 355.) S druge strane, Cesarik, koji se recentno bavio ovim pitanjem, drži da je realnije pretpostaviti da su tih pet legija činile *legio IX Hispana*, *XIII* i *XIV Gemina*, *XV Apollinaris* te *legio XX*, dok su ostale potvrđene legije (*legio VII* i *legio XI*) došle kasnije. (Cesarik, 2020, 18.)

¹¹² Zaninović, 2010, 13.

¹¹³ Mesihović, 2015, 528.

na ovom području je sigurno potvrđeno bila je *legio XX Valeria victrix*.¹¹⁴ Datum njenog osnivanja nije sigurno potvrđen, ali se može deducirati kako se radi o periodu građanskih ratova koji su uslijedili nakon Cezarove smrti. Dolazak XX. legije u Ilirik se morao desiti najkasnije početkom I. st.¹¹⁵ s obzirom na to da je bila dijelom velikog vojnog kontingenta kojeg je Tiberije kanio poslati u pohod na markomanskog kralja Maroboda, tako da se taj period koristi kao *terminus post quem*. Značaj ove legije zabilježen je na natpisu Lucija Antonija Kvadrata¹¹⁶ koji svjedoči kako je ona dva puta sudjelovala u osvajanju Ilirika – u Panonskom ratu i u gušenju Batonova ustanka.¹¹⁷ Na osnovu natpisa centuriona Salvija Frebrana Bakula iz Burnuma¹¹⁸ izvođeni su zaključci kako je upravo Burnum (današnji Ivoševci kod Knina) bio središte ove legije. Međutim, pomnija istraživanja bacaju sumnju na ove konkluzije s obzirom na to da je spomenuti natpis poznat samo iz prijepisa, pri čemu nije poznat njegov karakter. Ako se uzme u obzir i činjenica da su dosadašnje objave burnumskih natpisa često bile žrtve pogrešnih prijepisa (posebice kada su u pitanju svjedočanstva XX. legije), nije isključena mogućnost da se u slučaju ovog natpisa radi o centurionu XI. legije, čija je prisutnost u burnumskom logoru neosporno posvjedočena desetinama natpisa.¹¹⁹

Nikola Cesarik, koji se najpodrobnije bavio pitanjem prisutnosti *legio XX* na iliričkom području, objavio je spomenik koji ide u prilog tezi da je ova legija boravila, zapravo, na naronitanskom području. Radi se o kamenom bloku obrađenom samo s prednje strane, što upućuje na zaključak da je riječ o natpisu čija je svrha bila ugradba u određeni građevinski objekt, a čiju su gradnju vršili pripadnici XX. legije. Na natpisu su uklesana slova LEG XX, a način smještaja teksta na kamenom bloku upućuje kako nije bilo prisutnosti nikakva sadržaja ispod, iznad ili sa strane ovog teksta. Ovaj natpis je posebno značajan jer, u odnosu na ostale, sigurnije ukazuje na mogućnost da je legija bila stacionirana na naronitanskom području jer preostala dva poznata natpisa koja spominju XX. legiju – iz Salone i Jadera – predstavljaju

---

¹¹⁴ Porijeklo naslova *Valeria victrix* nije sa sigurnošću utvrđeno, ali je vjerojatno kako je ova legija prozvana *Valeria victrix* zahvaljujući svom uspjehu u Velikom ilirskom ustanku pod zapovjedništvom Marka Valerija Mesale Mesaline.

¹¹⁵ Vrlo je moguće kako je XX. legija došla na područje Ilirika već 16. god. p.n.e. kada su se na ovom području javili određeni nemiri; druga mogućnost je par godina kasnije, za vrijeme Tiberijevog Panonskog rata. (Cesarik, 2017, 104.)

¹¹⁶ CIL 05, 4365.

¹¹⁷ Cesarik, 2020, 147. Svi ovi događaji posvjedočili su činjenicu da je nemirnom Iliriku bila potrebna stalna vojna sila; sukladno tome, ova provincija je prešla iz statusa senatske u status carske provincije konzularnog ranga, koja je u osnovi bila vojnog karaktera i imala je snažan vojni garnizon, čiji je dio bila i XX. legija.

¹¹⁸ CIL 03, 2836.

¹¹⁹ Cesarik, 2020, 148.

nadgrobnih natpisa otpuštenih vojnika koji su se naselili u civilna naselja i komemoriraju same veterane, a ne kretanje legije.¹²⁰

Boravak XX. legije na području Ilirika kratak je, ali ne i zanemariv. Ne opterećujući se omeđivanjem vremenskog raspona njezina boravka na ovim prostorima, zna se zasigurno da je prisustvovala krvavom ratu Rima protiv iliričkih etnija. Prema sačuvanim literarnim vrelima, da se zaključiti kako se ova legija značajno iskazala u tom sukobu, što je vjerojatno bilo posljedica činjenice da su se neki njeni pripadnici protiv istih neprijatelja borili i u periodu Tiberijevog Panonskog rata, što je rezultiralo dobrim poznavanjem terena. Prema pisanim vrelima, da se zaključiti kako je XX. legija napustila ovo područje neposredno nakon Varonova poraza u Teutoburškoj šumi (9. god. n.e.) jer Tacit spominje njeno prisustvo na tom području 14. god. n.e.¹²¹ Kao što je duljina njezina boravka na ovom prostoru misterija, tako je misterija i njeno logorsko središte. Malobrojni sačuvani epigrafski spomenici ambigvitetni su pa se tako jedino može reći da je ova legija, ili barem njeni detašmani, boravila na prostoru budućih logora VII. i XI. legije.¹²²

Boravak VII. legije na području provincije Dalmacije obilato je potvrđen epigrafskim izvorima – zasad 100 poznatih kamenih spomenika bilježe spomen imena VII. legije.¹²³ Najviše natpisa aktivnih vojnika pronađeno je u Tiluriju (*Tilurium*, današnji Gardun kod Trilja) i njegovoj okolini, što svjedoči da je ova legija prilikom svog boravka u provinciji Dalmaciji bila smještena upravo u ovom vojnom logoru.¹²⁴ No, za razliku od ovog pitanja koje je u potpunosti rasvijetljeno, nepoznato je kada je točno VII. legija došla na dalmatinsko područje. Strani istraživači, koji su se najdetajnije bavili ovim pitanjem, različitih su stavova, koji variraju od toga da je legija već poslije bitke kod Akcija premještena u Dalmaciju, do toga da je stigla tek za vrijeme Batonova ustanka. Različita su mišljenja i po pitanju toga gdje je legija boravila prije dolaska u Dalmaciju; prema Ritterlingu morala je imati stalni logor u nekoj od istočnih provincija. Razlog tomu je činjenica da su brojni pripadnici ove legije koji su preminuli u

---

¹²⁰ Cesarik, 2017, 107.

¹²¹ Tac. Ann. 1.31.

¹²² Cesarik, 2020, 153-154.

¹²³ Tončinić & Demicheli, 2006, 353. Spomenici VII. legije koji se odnose na prostor Bosne i Hercegovine pronađeni su u okolini Ljubuškog te u blizini Jajca. Spomenik iz Jajca predstavlja prostornu anomaliju, ali postoje podatci koji bilježe da se radi o oficiru koji je po nalogu namjesnika provincije intervenirao u međuplemenskom sporu u dubini provincije. (Imamović, 1990, 40.)

¹²⁴ Ni na jednom drugom nalazištu na području provincije Dalmacije nije pronađeno toliko nadgrobnih spomenika aktivnih vojnika VII. legije kao na širem području Garduna. Na osnovu toga je izveden zaključak kako se upravo ovdje nalazio stalni logor VII. legije za vrijeme njenog boravka u Dalmaciji. Ti arheološki nalazi dobivaju veći značaj s uvažavanjem činjenice da antički pisci nisu sačuvali informaciju o položaju logora VII. legije, kao ni njegovo ime. (Sanader & Tončinić, 2010, 38.)

Dalmaciji po porijeklu bili istočnjaci i peregrini.¹²⁵ Danas se kao prihvaćenom može smatrati teza da je VII. legija došla iz Makedonije na područje Dalmacije oko perioda Batonovog ustanka, iako neki ne prihvaćaju Wilkesovo osporavanje teze o ranijem dolasku legije, to jest, poslije bitke kod Akcija.¹²⁶

Najznačajniji događaj koji se veže uz boravak VII. (kao i XI.) legije u Dalmaciji jest pobuna Lucija Aruncija Kamila Skribonijana, namjesnika provincije, protiv cara Klaudija.¹²⁷ Skribonijanova pobuna dio je jedne veće priče koja se ticala stanja u kojem se našla rimska država u vrijeme Klaudijeva carevanja. Naime, nakon što je dao pogubiti jednog od najuglednijih Rimljana, Apija Silana, na bazi iskonstruirane priče o njegovoj nakani da ubije cara, grupa nezadovoljnika, predvođena Anijem Vinicijanom, odlučila je obračunati se s apsolutističkim tendencijama Klaudijeve vladavine. Njihova misao vodilja bila je ideja o obnovi Republike, njenih institucija i vrijednosti. No, da bi to postigli, morali su imati adekvatnu oružanu silu koja bi potpomogla realizaciju zbacivanja Klaudija. Pretorijanci i germanski najamnici koji su se nalazili uz cara bili su mu neupitno lojalni. Bilo je potrebno pronaći protutežu u vidu provincijskih snaga, ali onih koje su bile dovoljno blizu da brzo reagiraju i instantno dođu u Italiju i podupru zavjeru. Zavjerenici su smatrali da je ključno na svoju stranu pridobiti Skribonijana koji je pod svojim zapovjedništvom u Dalmaciji imao dvije legije, a moglo se računati i s dosta auksilijarnih jedinica te na mobilizaciju peregrina.¹²⁸

Obrat se desio kad je Skribonijan okupio legije i javno proklamirao svoje odmetnuće. Naišao je na manjak vojničkog entuzijazma za obnovu Republike, a eventualno i proglašavanje lojalnosti Klaudiju od strane legijskih garnizona. Tako je pobuna završila krahom kada su VII. i XI. legija, koje su bile pod Skribonijanovim zapovjedništvom, odbile poslušnost. Zauzimanje ovakvog stava sasvim je razumljivo kad se uzme u obzir da nije postojao opipljivi razlog zbog

---

¹²⁵ Tončinić, 2011, 12.

¹²⁶ Wilkes, 1969, 92-94; 112-113. Razlog zašto postoji kolebanje oko Wilkesovog stava je činjenica da natpis, pronađen u okolici Ljubuškog (ILjug 113 i 114), koji Wilkes referencira ne spominje izričito veterane VII. legije, ali govori o veteranima koji su, naseljeni u mjestu *pagus Scunasticus* podigli spomenik u čast careva Augusta i Tiberija, a koje je Wilkes samostalno identificirao kao vojnike VII. legije. Iako Wilkesovi stavovi u trenutku nisu bili dovoljno ukorijenjeni u materijalnim dokazima, danas se, na osnovu novijih istraživanja, gotovo sa sigurnošću može reći da je legija prije dolaska na iliričko područje bila dijelom Galacijskog garnizona, sudjelujući u Tračkom ratu (13. god. p.n.e.) i Isaurijskom ratu (6. god. n.e.), nakon čega ju je Marko Plaucije Silvan doveo sa sobom u Ilirik, što dokazuje da je Wilkes bio u pravu. Boravkom u Galaciji se objašnjava i velik broj istočnjaka koji su bili dijelom VII. legije, a koji su očito bili podrijetlom iz Male Azije, gdje su eventualno regrutirani u galacijski garnizon. (Cesarik, 2020, 157.)

¹²⁷ Saznanja o ovoj pobuni bazirana su na osnovu pisanih izvora koja ne daju dovoljno detaljan prikaz pobune. Radi se o djelima Kasija Diona, Svetonija, Plinija Mlađeg, Kornelija Tacita i Pavla Orozija. Niti jedan od njih nije bio suvremenik događaja pa se njihove informacije trebaju uzimati *cum grano salis*.

¹²⁸ Mesihović, 2014, 104-112.

kojeg bi legije nastojale težiti obnovi Republike, što je po inerciji bila tendencija viših slojeva; ona se legionarima činila dalekom i stranom i puno bitnija je bila zaštita ličnih interesa, kao što su osiguranje plaće, bonusa, statusa i naknade nakon časnog otpusta, čiji je jedini garant bio princeps, u čije ime su vojnici ratovali i subsekventno bili plaćani. Oni su se, dakle, vodili pragmatičnim ciljevima, a ne idealističkim. Također, većina ih je u provinciji boravila duže vremena i nisu htjeli napuštati svoje porodice bez nekog njima važnijeg razloga.¹²⁹ Ipak, odbijanje poslušnosti Skribonijanu car Klaudije je doživio kao iskazivanje lojalnosti njemu lično pa je VII. i XI. legiju nagradio dodjeljivanjem počasnog naslova *Claudia pia fidelis* koji su zadržale do kraja svojeg postojanja.¹³⁰

Kao što postoji različita datacija dolaska *legio VII* u Dalmaciju, tako postoji i različita datacija njenog odlaska. Naučni konsenzus razriješio je gdje je legija otišla – sa sigurnošću se može reći da je prebačena u provinciju Meziju.¹³¹ Wilkes smatra kako se to desilo već 45. god. kada je Rimskom Carstvu pripojena Trakija. Naime, moguće je kako je Klaudije uvidio kakvu opasnost predstavljaju dvije legije u neposrednoj blizini Italije pa je, da bi spriječio potencijalne buduće pobune, Dalmaciji ostavio samo jednu legiju.¹³² Ritterling smatra kako je VII. legija napustila Dalmaciju 56./57. god. kada je iz Mezije u Armeniju premještena *legio III Scythicae*.¹³³ Kasnije je pronađen natpis u Burnumu koji svjedoči da je ime namjesnika Publija Anteja Rufa uklesano unutar razure nastale brisanjem spomena ranijeg namjesnika. Natpis se datira u 51. god. i svjedoči da je dalmatinskim legatom bila osoba koja je doživjela *damnatio memoriae* pa je moguće da je upravo te godine VII. legija napustila Dalmaciju – kada je Klaudije izbrisao njenog namjesnika iz sjećanja.¹³⁴ Kako bilo, VII. legija je napustila dalmatinsko područje i prešla je u *Viminacium* (današnji Kostolac na Dunavu).¹³⁵

Spomenici ove legije, iz vremena kada je boravila na prostoru rimske provincije Dalmacije, koncentrirani su na područje između Jadera na sjeveru i Narone na jugu. U

---

¹²⁹ Mesihović, 2015, 1513.

¹³⁰ Tončinić, 2011, 14.

¹³¹ Odlazak VII. legije iz provincije Dalmacije skoro je sigurno direktna posljedica Skribonijanove pobune. Ona je mogla biti poticaj Klaudiju za provođenje vojnih reformi koje su imale za cilj smanjivanje utjecaja senatorskog staleža u vojsci, ali i udaljavanje vojske od granica Italije te njeno pomicanje prema Dunavu. Ujedno, Klaudiju je bilo bitno da vojsku zaposli kako ne bi imala vremena pomišljati na nove pobune. (Tončinić, 2014, 87.)

¹³² Wilkes, 1969, 96.

¹³³ Tončinić, 2011, 14.

¹³⁴ Cesarik, 2020, 160-161. Na ovaj način bi se zadovoljio princip *aurea mediocritas* – rješenje odlaska legije bi se pronašlo u sredini između Wilkesove pretpostavke o 45. godini i Ritterlingove pretpostavke o 56./57. godini. Međutim, i dalje su sve tri teorije moguće rješenje s obzirom da je potrebno više materijalnih dokaza koji bi učvrstili ijednu od ovih teza.

¹³⁵ Zaninović, 2010, 21.

unutrašnjosti, sežu do "delmatskog limesa"¹³⁶ (linije *Burnum – Tilurium – Bigeste*). Unutar navedenog uskog priobalnog pojasa spomenici su koncentrirani u Saloni, Tiluriju i na području zvanom *pagus Scunasticus*. Razlog zašto su spomenici koncentrirani na ovom području je taj da se logor VII. legije nalazio u Tiluriju, u Saloni su služili aktivni vojnici koji su na tom području obavljali određene građevinske radove, a u okolici Ljubuškog su islužnim vojnicima dodjeljivana zemljišta.¹³⁷

Pored VII. legije, naslov *Claudia pia fidelis* nosila je i već spomenuta XI. legija. Zanimljiva problematika se veže uz njen identitet, a to je pitanje vremena njezina nastanka. U historijskoj nauci još uvijek nije sa sigurnošću utvrđeno je li osnivač ove legije bio Cezar ili August. Nekoliko natpisa svjedoče da je Oktavijan tijekom Peruzijanskog rata sa sobom imao i XI. legiju što upućuje na zaključak da je ili na svoju stranu pridobio Cezarove veterane i rekonstruirao XI. legiju ili osnovao novu legiju koja je nosila isti taj redni broj. No, ono što se zasigurno može tvrditi jeste da je ova legija aktivno sudjelovala u ratnim dejstvima koja su donijela kraj Rimskoj Republici. Jedan natpis s područja Akvileje¹³⁸ svjedoči kako je ona vjerojatno bila ishodišna točka vojnih kampanja tijekom Augustova principata, a povodeći se rezultatima istraživanja Symea, vrlo je vjerojatno da je legija bila dijelom mezijskog garnizona¹³⁹ prije nego je počeo rat u Iliriku, kada je prebačena na mjesto ratnih dešavanja.

Središte XI. legije bio je logor u Burnumu, u koji se smjestila nakon odlaska XX. legije. Može se pretpostaviti da su VII. i XI. legija tijekom ljetnih sezona čak dijelile svoje tabore, a da su se zimi povlačile u vlastiti zimski logor pa je vrlo vjerojatno da su neposredno nakon gušenja ustanka obje legije dobile svoje stalne logore u Burnumu i Tiluriju. Prvi sigurno datirani natpisi koji potvrđuju prisutnost XI. legije na ovom prostoru su oni koji komemoriraju izgradnju ceste od 167 milja.¹⁴⁰ Natpisi su podignuti za vrijeme vladavine cara Tiberija (16./17. god.), a

---

¹³⁶ Postojanje "delmatskog limesa" u nauci je još uvijek predmet disputacije. Poznato je kako je krajem I. st. p.n.e. i početkom I. st. n.e. na delmatskom području izgrađen niz rimskih vojnih logora, koji su predstavljali svojevrsnu rimsku obrambenu liniju. Taj "limes" bi činili logori *Burnum* i *Tilurium* te auksilijarni logori *Promona*, *Magnum*, *Andetrium* i *Bigeste*. Ovu hipotezu je prvi iznio Patsch, a za njim su se povelili i drugi istraživači ove teme kao što su Wilkes, Zaninović i Sanader. Periša je u svom radu posvećenom ovoj temi negirao postojanje nečega što bi se moglo zvati limesom na osnovu većeg broja činjenica, primarno prevelike udaljenosti između legijskih logora te nedovoljno sigurne pretpostavke da auksilijarni logori nisu samo ispostave legijskih logora. (Periša, 2008, 507-509.)

¹³⁷ Tončinić, 2011, 217-218.

¹³⁸ CIL 05, 927.

¹³⁹ Dva natpisa pronađena u Filipima (ILGR 229, 254) navode na zaključak da je legija bila dijelom garnizona kojim je zapovijedao prokonzul Makedonije. Pod njegovu nadležnost je spadalo i područje Mezije dok ona nije izdvojena kao zasebna carska provincija kada je vojska makedonskog prokonzula pripojena ovoj provinciji, a među njom je vjerojatno bila i XI. legija. (Cesarik, 2020, 167 + fn. 807.)

¹⁴⁰ CIL 03, 10158.

kako cesta nije mogla biti dovršena tijekom jedne sezone, jasno je da su neposredno nakon Batonova rata legionari prišli građevinskim aktivnostima koje su za cilj imale što je moguće bolju logističku povezanost unutar provincije.¹⁴¹ Građevinska aktivnost XI. legije na području ovog prostora inače je bila veoma živa i razgranata. Smatra se kako je na području Burnuma prvo postojao manji, stariji principij koji je kasnije zamijenjen većim. Obnovu logora pratila je i izgradnja amfiteatra¹⁴² koji je bio nagrada XI. legiji za lojalnost caru Klaudiju, kao i iskaz vladarske moći.¹⁴³

Spomenika na kojima se spominje XI. legija ima ukupno 103. Oni su razmješteni primarno u obalnom dijelu provincije Dalmacije¹⁴⁴ i uglavnom ne prelaze liniju "delmatskog limesa".¹⁴⁵ Prevladavaju nadgrobni spomenici aktivnih vojnika, a onda i spomenici graditeljske i upravne djelatnosti (međašni i građevinski natpisi). U slučaju XI. legije, primjetna je prevaga spomenika s počasnim naslovom *Claudia pia fidelis* u odnosu na one bez njega; radi se o obrnutoj situaciji u odnosu na VII. legiju. Ovaj slučaj se može objasniti činjenicom da je XI. legija boravila u Dalmaciji nešto duže nego VII. legija.¹⁴⁶ Inače, XI. legija je boravila u Burnumu do izbijanja građanskog rata¹⁴⁷ u ljeto 68. god. Neronova smrt uzrokovala je odlazak XI. legije u Italiju, gdje je sudjelovala u okršajima između pretendenata na rimsko prijestolje, Otona i Vitelija.¹⁴⁸

Nakon odlaska XI. legije, u Burnum je oko 70. god. došla novoosnovana legija *III Flavia felix*. Njen boravak na ovom području je potvrđen sa svega sedam natpisa, od kojih pet

---

¹⁴¹ Cesarik, 2020, 167.

¹⁴² Amfiteatar je predstavljao sportsko-rekreativnu cjelinu koja je služila za upriličenje spektakala koji su imali za cilje romanizaciju šireg područja oko Burnuma, što još jednom dokazuje značaj vojske u procesu romanizacije. (Miletić, 2010, 137.)

¹⁴³ Cambi et al., 2007, 19.

¹⁴⁴ Na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine pronađeno je sedam spomenika koji svjedoče prisutnost XI. legije. Tri su pronađena na prostoru Ljubuškog i njegove okoline (gdje se također nalazio vojni logor), a ostali su pronađeni u istočnoj Bosni. (Imamović, 1990, 41.) Spomenici iz istočne Bosne su vjerojatno pripadali beneficijarskim službenicima; vidi fn. 145.

¹⁴⁵ Nije zgorega spomenuti da se s vremenom javljaju spomenici na nalazištima među kojima prevladavaju civilna naselja i beneficijarske postaje, kao i spomeni službe konzularnih beneficijara koju su vojnici obično obnašali izvan svoje matične provincije. Time se objašnjava pronalazak spomenika u dubljoj unutrašnjosti (na granici s Mezijom). Formulacija s počasnim naslovom koji se javlja na tim spomenicima – *legio XI Cl(audia) p(ia) f(idelis)* ili *legio XI Cl(audia) p(ia)* – indicira da se radi o vremenu nakon što je legija napustila provinciju Dalmaciju.

¹⁴⁶ Tončinić, 2017, 92.

¹⁴⁷ Nakon Neronova samoubojstva izbio je građanski rat u Rimu, prvi nakon okončanja Trećeg građanskog rata bitkom kod Akcija 31. p.n.e. Tako je 69. godina u historiografiji poznata kao "godina četiri cara", zato što su se u rapidnoj sukcesiji na prijestolju izmijenila četiri princepsa – Galba, Oton, Vitelije i, finalno, Vespazijan s kojim je na prijestolje došla Flavijevska dinastija. Ovaj građanski rat egzemplaran je za političke turbulencije koje su počele zahvaćati Rimsko Carstvo; igrom slučaja u to vrijeme je već u tijeku bio Židovski ustanak. (Mesihović, 2015, 1580; 1589.)

¹⁴⁸ Sinobad, 2009, 12.

potječe iz Burnuma, a dva iz Salone. Međutim, o njenom boravku na ovom prostoru svjedoče i brojne tegule s njenim pečatom.¹⁴⁹ Ova legija, kako joj ime kaže, služila je u provinciji tijekom vladavine careva iz flavijevske dinastije. Njeno službovanje trajalo je prilično kratko; *legio III Flavia felix* boravila je u Burnumu do najkasnije 86. god. kada je prešla u Singidunum (današnji Beograd), kada je car Domicijan krenuo u svoju dačku kampanju.¹⁵⁰

Osim navedene četiri legije – *legio XX Valeria victrix*, *legio VII Claudia pia fidelis*, *legio XI Claudia pia fidelis*, *legio III Flavia felix* – epigrafski spomenici potvrđuju prisustvo vojnika još nekoliko legija. To su *legio I Italica*, *legio I Adiutrix*, *legio II Adiutrix*, *legio XIV Gemina*, *legio V Macedonica*, *legio VIII Augusta* i *legio XV Apollinaris*. Vrijedno je istaknuti da su na području logora na Humcu, pronađene epigrafske potvrde prisustva *legio VII Claudia pia fidelis*, *legio XI Claudia pia fidelis* i *legio II Adiutrix*. Prednjače spomenici VII. legije kojih ima 12 i čine jednu homogenu skupinu nadgrobnih spomenika veterana koji mahom potječu iz Male Azije, a služili su u legiji uglavnom prije 42. god.¹⁵¹ Prisutnost XI. legije potvrđena je samo s dva spomenika (natpis centuriona XI. legije i opeka s njenim pečatom), a oba se datiraju u period kraja II. i početka III. stoljeća. Prisustvo II. legije Pomoćnice potvrđeno je s jednim natpisom aktivnog vojnika, s kraja II. stoljeća, s obzirom da je ova legija, koju je osnovao Vespazijan, boravila u Dalmaciji u doba Marka Aurelija (161.–180.).¹⁵²

III.2 Pomoćne vojne jedinice

Kao što je slučaj s legijama, osnovni izvor spoznaje o auksilijarnim vojnicima na području provincije Dalmacije predstavljaju epigrafski spomenici. Ovi izvori potvrđuju kolanje velikog broja pomoćnih jedinica koje su u formi kohorti, ala ili kombiniranih četa boravile na dalmatinskom području.¹⁵³ Auksilijarne trupe rimske države su bile sastavljene od pripadnika peregrinskih *civitates* koji nisu imali rimsko državljanstvo. U načelu su popunjavane dobrovoljcima, koji su imali velik broj razloga da se pridruže ovim pomoćnim trupama – imali su redovnu i dobru plaću, status im je bio povlašten u odnosu na ostale zemljake i na kraju službe bi dobivali rimsko građanstvo koje se prenosilo na njihove supruge i eventualno djecu, koja bi kasnije mogla postati legionarima ili se na drugi način probiti na društveno-političkoj

---

¹⁴⁹ Cesarik, 2020, 170.

¹⁵⁰ Zaninović, 2010, 21.

¹⁵¹ Tončinić, 2017, 79.

¹⁵² Imamović, 1990, 43.

¹⁵³ Tri su vrste auksilijarnih trupa: konjaničke (*alae*), pješачke (*cohors peditata*) i kombinirane (*cohors equitata*). (Marić, 2017, 94.)

ljestvici Rima. Broj auksilijarnih trupa nije bio zanemariv; u pješadijskom sastavu ih je bilo skoro kao i legionara. Za vrijeme principata trećinu auksilijarnih jedinica su činili konjanici, dok je ostatak činila pješadija.¹⁵⁴ Što se tiče naoružanja, auksilijarne vojne jedinice su nosile raznolikiju opremu od legionara, posebice u vrijeme kada su bile žive njihove autohtone tradicije. No, obično su kao oklop imali žičanu košulju, kacige nešto jednostavnije od legionarskih, ovalne štitove, mač i koplje. Postojale su specijalizirane jedinice, posebice u vidu strijelaca.¹⁵⁵

Pomoćne čete su sudjelovale još u pokoravanju Ilirika, a Velej Paterkul spominje 70 kohorti pješaka i 14 konjaničkih ala.¹⁵⁶ Poznata su imena 17 kohorti koje su boravile na ovom području: *cohors I Alpinorum equitata*, *cohors III Alpinorum equitata*, *cohors Aquitanorum*, *cohors Asturum*, *cohors I Belgarum*, *cohors I Bracaraugustanorum*, *cohors I Campanorum voluntariorum civium Romanorum*, *cohors II Cyrrhestarum*, *cohors I miliaria Delmatarum*, *cohors I Flavia Brittonum*, *cohors I Flavia Hispanorum*, *cohors XI Gallorum*, *cohors I Liburnorum*, *cohors I Lucensium equitata*, *cohors I Montanorum*, *cohors VI voluntariorum civium Romanorum*, *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Konjaničkih ala je, pak, poznato pet – *ala Claudia nova*, *ala I Pannoniorum*, *ala Parthorum*, *ala I Tungorum* i *ala I Hispanorum*. Kao što je vidljivo, većina ih je nazvana po etnijama ili gradovima od čijih su pripadnika prvotno bile sastavljene, neke su nazvane po caru koji ih je osnovao, a neke po tome što su bile dobrovoljačke jedinice rimskih građana.¹⁵⁷

Većina ovih jedinica napustila je Dalmaciju ili odmah nakon Batonova ustanka ili tijekom I. stoljeća, najkasnije do 69. godine. Nimalo iznenađujuće, najveći broj potvrdi o prisutnosti ovih jedinica na dalmatinskom području potječe s crte *Burnum – Tilurium – Bigeste*, te iz većih središta kao što su Salona, Naron, Epidaur i Jader. Najveći broj natpisa su ostavile kohorte *III Alpinorum*, *I Belgarum* i *VII voluntariorum civium Romanorum*; one su bile stalna i jedina vojna posada nakon odlaska legija iz Dalmacije za vrijeme Flavijevaca, i to do sredine III. stoljeća. To je bio period najveće koncentracije vojske u ovim područjima. Ako se uzme u

---

¹⁵⁴ Mesihović, 2015, 1444-1445. Auksilijarne trupe su organizirane tako da se mogu lako prebacivati iz jednog dijela Carstva u drugi te brzo i efikasno djelovati. Ispočetka su ovim trupama komandirali prefekti koji su ponekad mogli pripadati lokalnoj aristokraciji, dok su od vremena Klaudijeve vladavine (41.-54.) to mogli biti samo prefekti viteškog ranga.

¹⁵⁵ Mesihović, 2015, 1452.

¹⁵⁶ Vell. Pat. 2.13.

¹⁵⁷ Cesarik, 2020, 290.

obzir brojčani prosjek vojnika u legijama i pomoćnim trupama, može se računati s brojkom od 20,000 do 30,000 vojnika.¹⁵⁸

Kada se govori o logoru na Humcu, potvrđena je prisutnost kombiniranih auksilijarnih kohorti koje su popunjavane regrutima mobiliziranim ponajviše u zapadnim dijelovima Rimskog Carstva.¹⁵⁹ *Cohors I Lucensium equitata*¹⁶⁰ i *cohors I Bracaraugustanorum equitata*¹⁶¹ su regrutirane iz sjeverozapadnog predjela Pirinejskog poluotoka, točnije iz provincije *Hispania Citerior*, a u *cohors III Alpinorum equitata* su regrutirani keltski mladići iz zapadnih Alpa.¹⁶² Materijalnim nalazima je najbolje potvrđena prisutnost *cohors I Belgarum equitata* koja je formirana u južnoj Britaniji, a tijekom I. stoljeća je bila stacionirana u provinciji Dalmaciji.¹⁶³ Ove kohorte su provele skoro cijelo I. stoljeće kao stalna posada u ljubuškom kraju, tako da je logor na Humcu uspio prerasti iz nestalnog, sezonskog smještaja u stalnu bazu rimskih pomoćnih četa.¹⁶⁴ Prisustvo auksilijarnih jedinica na Humcu potvrđuje veći broj materijalnih nalaza, kao što su epigrafski spomenici, koji uglavnom dolaze u formi nadgrobnih spomenika aktivnih vojnika ili posvetnih natpisa.¹⁶⁵ Osim toga, pronađeni su vrhovi kopalja, strijele, umbo od štita, kamene kuglice za pračku, okov mača, noževi, sjekira, dijelovi sječiva kratkih mačeva (*gladius*), mamuza i fragmentirano koplje, što sve potvrđuje prisutnost vojnih jedinica.¹⁶⁶ Pronađeni su i spomenici bogu Liberu, čije ishodište štovanja je predstavljala Narona. Ljubuški spomenici govore o obnovi hrama te o posveti kulturnoj zajednici Liberu i

---

¹⁵⁸ Zaninović, 2010, 21-22.

¹⁵⁹ Uzrok ovoj pojavi se različito tumači; neki historičari smatraju da se u ovome ogleda odlučnost rimskih careva da se temelji Carstva nalaze u njegovom zapadnom dijelu, jer se Istok još uvijek poimao kao opasan i nerimski. Međutim, vjerojatnije je da su Kelti i Hispanci činili gro konjaničkih kohorti jer su spadali među najbolje jahače, dok su strijelci regrutirani s Istoka s obzirom da je baratanje lukom i strijelom bio njihov forte. (Marić, 2017, 103.)

¹⁶⁰ Pripadnici ove kohorte su bili porijeklom iz grada *Lucus Augusti* koji je bio sjedište istoimenog juridičkog konventa. Ispočetka je ova kohorta bila smještena u logoru u Kadinoj Glavici, da bi kasnije bila premještena na Humac, gdje je provela prvu polovinu I. st. Kad je za vrijeme vladavine Domicijana (81.–96.) situacija na donjem Dunavu postala opasna, prebačena je na ovaj dio rimske granice. (Marić, 2016b, 13.)

¹⁶¹ Ova kohorta bila je porijeklom iz grada *Bracara Augusta*, sjedišta sudbenog konventa koji se nalazio na mjestu današnje Brage, u sjeverozapadnom dijelu Portugala. Došla je na područje provincije Dalmacije za vrijeme Velikog ilirskog ustanka ili nešto kasnije, za vrijeme Klaudijeve vladavine. Sudjelovala je u Dačkom ratu te je nakon osvajanja tog prostora i Hadrijanove reorganizacije Dacije ostala u novoformiranoj provinciji *Dacia Inferior*. (Marić, 2016b, 18.)

¹⁶² Njeni pripadnici su regrutirani s područja između Galije i Alpa, gdje su se nalazile tri manje rimske provincije naseljene Keltima (Primorske Alpe, Kotijske Alpe i Peninske Alpe). Ova kohorta se zadržala u provinciji Dalmaciji najkasnije do početka III. stoljeća. (Marić, 2017, 95.)

¹⁶³ Ova kohorta bila je sastavljena od pripadnika britanskih Belga i imenovana po tom plemenu, vjerojatno zbog njihove lojalnosti tijekom osvajanja zemlje i pobuna koje su subsekventno podizane. (Marić, 2016a, 106.)

¹⁶⁴ Transformaciji dotadašnjih privremenih logora u stalne je najviše doprinio car Klaudije. Historiografija se generalno slaže kako je za vrijeme Klaudijeva carevanja došlo do većeg broja vojnih reformi među kojima se ističe promjena u strategiji i vanjskoj politici Carstva, promjena u ustroju vojske te promjena u vojnoj infrastrukturi na području vojne opreme i naoružanja. (Tončinić, 2014, 82-83.)

¹⁶⁵ Marić, 2019a, 148-199.

¹⁶⁶ Bojanovski, 1980, 3.

Liberi, što svjedoči da se u Ljubuškom nalazio hram boga Libera, vjerojatno smješten negdje u blizini logora.¹⁶⁷

Na području Salone ostavljen je velik broj tragova prisustva raznih pomoćnih jedinica, iako Salona nije predstavljala njihov vojni logor. Uzrok tome krije se u činjenici da je Salona bila središte provincije. Od 40 sačuvanih spomenika kohorte *VIII voluntariorum civium Romanorum* najviše ih je sačuvano upravo na području Salone, iako se zna da je prva baza ove kohorte bio logor Andetrij, a kasnije Tilurij, u kojem je i ostala do sredine III. stoljeća. To je jedina vojna jedinica koja je na području provincije Dalmacije boravila tijekom skoro cijelog principata.¹⁶⁸ Epigrafički je potvrđena njena kontinuirana aktivnost na području Salone, gdje je igrala veliku ulogu u raznim aktivnostima u gradu.¹⁶⁹ S vremenom se broj auksilijarnih jedinica na području provincije Dalmacije smanjivao. Najkasnije su osnovane *cohortes I et II milliaria Delmatarum* koje se po prvi put na spomenicima pojavljuju 169./170. god. vezano uz gradnju zidina Salone.¹⁷⁰ Središte *cohors I miliaria Delmatarum* je bila Promona, dok pronalazak većeg broja epigrafskih spomenika u dvorištu današnjeg Narodnog muzeja u Čačku sugerira da se logor kohorte *II miliaria Delmatarum* treba tražiti u okolici Čačka.¹⁷¹ S bliženjem kraja principata, na prostoru provincije Dalmacije već su se nalazile samo tri auksilijarne kohorte, a to su *cohors I Belgarum equitata*, *cohors III Alpinorum equitata* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*.¹⁷²

Što se, pak, ala tiče, njihov boravak na dalmatinskom teritoriju bio je prilično kratak. Skoro sve konjaničke jedinice boravile su na ovom prostoru samo tijekom vladavine julijevsko-klaudijevske dinastije, a najkasnije do flavijevske dinastije, nakon čega su napuštale ovo područje. Kako je ono okončalo s ratnim dešavanjima nakon gušenja Batonovog ustanka, nije bilo potrebe za većim prisustvom specijaliziranih vojnih jedinica koje su subsekventno slane u

---

¹⁶⁷ Dodig, 2014, 140-142. Liberov kult bio je raširen među heleniziranim oslobođenicima i vojnicima, na čijim spomenicima nosi epitet *Pater*. Moguće da je među oslobođenicima bio popularan zbog homonimije Liber (ime boga) i *liber* (slobodan). Među gradskom elitom i trgovcima je bio popularan zbog toga što je bio zaštitnik vinove loze koja se ovdje uzgajala. Liberovi vjernici su bili vjerojatno i ljudi skromnijeg društvenog statusa zato što im je kult božanstva s veselim obredima olakšavao teret svakodnevnog života.

¹⁶⁸ Marić, 2019a, 126. Kako joj samo ime sugerira, ova kohorta je bila sastavljena od dobrovoljaca rimskih građana. Još uvijek nije razjašnjeno radi li se o pješачkoj ili kombiniranoj jedinici. Osnovana je u Italiji za vrijeme Velikog ilirskog ustanka, kada je i prebačena u provinciju Dalmaciju u kojoj je službovala skoro tri stoljeća.

¹⁶⁹ Matijević, 2013, 124.

¹⁷⁰ Cesarik & Glavaš, 2017, 220. Raspored razmještaja ovih jedinica posljedica je širih političkih događaja koji su se zbili za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161.–180.). Rimsko Carstvo je bilo pod navalom barbara zbog čega je Marko Aurelije morao poduzeti mjere za jačanje vojske pa je regrutirao čak i latrone, odnosno, razbojnike od kojih je formirao pomoćne odrede.

¹⁷¹ Ferjančić et al., 2008, 16. Radi se o pet votivnih ara i jednoj opeci s pečatom jedinice.

¹⁷² Marić, 2016a, 106.

ugroženije krajeve ili one koje je tek trebalo pokoriti. Ale su bile jedinice smještene na bokovima tijekom bitke, zbog čega i nose naziv *alae* (lat. krila).¹⁷³ Određene jedinice su mogle biti specijalizirane, poput ale *Parthorum* koja je bila regrutirana na Istoku i specifična po svojim streljačkim sposobnostima.¹⁷⁴ Konjaničke jedinice su bile podijeljene na turme od 30 do 32 pripadnika pod zapovjedništvom dekuriona. Ovi konjanici su bili dobro uniformirani (kaciga, ovalni štit, žičana košulja ili puni kovani oklop za prsa) i dobro naoružani (koplje *hasta*, mač *spatha*).¹⁷⁵

Auksilijarne jedinice bile su zadužene za različite poslove, kao što je kontrola puteva, borba protiv razbojnika i izvršavanje naredbi dobivenih od namjesnika provincije. Zbog toga su bile raspoređene u veći broj manjih jedinica, koje su bile mobilnije i efikasnije su mogle izvršavati navedene zadatke.¹⁷⁶ Za vrijeme svog dugotrajnog prisustva, pomoćne čete bi lako postajale najvažnija karika u razvoju mjesta u kojem su bile smještene. Brojni su arheološki nalazi koji svjedoče o njihovom učešću u raznim građevinskim poduhvatima, privrednim aktivnostima, održavanju vjerskih kultova i slično.¹⁷⁷ Upravo zahvaljujući tome, rimski vojnici, a posebice oni koji su pripadali pomoćnim četama, činili su najvažnije čimbenike procesa romanizacije, pri čemu je vojska kao politički faktor oblikovala društvene prilike.

III.3 Konzularni beneficijariji

Za razliku od prethodno spomenutih vojnih jedinica, posebnu grupu činili su *consulares beneficiarii* ili konzularni beneficijariji u čiji bi opis posla, današnjim rječnikom rečeno, spadale razne policijske dužnosti. Oni su bivali izuzeti iz svojih vojničkih jedinica i redovite službe u njima (*immunes*), ali su tehnički i dalje ostajali pripadnicima jedinicama iz kojih su bili detaširani.¹⁷⁸ Gotovo čitav *numerus beneficiariorum* Dalmacije je dolazio iz drugih provincija, što nije začuđujuće jer je praksa bila da su beneficijariji puno češće raspoređivani na službu u provinciju koja nije bila njihova matična. Otkako je Dalmacija ostala bez legionarskih posada i postala *provincia inermis*, ljudstvo za potrebe obnašanja službe konzularnih beneficijarija je dolazilo iz susjednih provincija, Panonije i Mezije.¹⁷⁹ Oni su bili izravno podređeni namjesniku

---

¹⁷³ Matijević, 2019, 73.

¹⁷⁴ Cesarik, 2020, 300.

¹⁷⁵ Mesihović, 2015, 1453.

¹⁷⁶ Marić, 2016a, 106.

¹⁷⁷ Marić, 2019b, 91.

¹⁷⁸ Zaninović, 2010, 26.

¹⁷⁹ Bojanovski, 1988, 360.

provincije te su uživali njegovo povjerenje i obnašali najraznovrsnije zadaće, a u mjestima svog službovanja su znali biti jedini vidljivi predstavnici središnje vlasti.¹⁸⁰

Konzularni beneficijariji su djelovali kao posrednici između domaćeg stanovništva i namjesnika provincije u vidu financijskih, zakonskih i ostalih pitanja putem prikupljanja poreza i naplaćivanja carine. Također, bili su od enormne važnosti za snabdijevanje namjesnika provincije informacijama, što je bilo posebice bitno za novopostavljene namjesnike koji nisu bili dobro upoznati sa situacijom u provinciji. Pored toga, služili su i kao straža na putnim stanicama te kao osiguranje za zaštitu od razbojnika. Dakle, ove jedinice su zapravo vodile brigu o javnoj sigurnosti, obrani i prometu.¹⁸¹ Zahvaljujući činjenici da su konzularni beneficijariji *de facto* bili legionari, posebno je bitna bila njihova uloga iz aspekta sigurnosti; nakon markomanske krize krajem II. stoljeća, broj njihovih postaja je rastao, posebice uzduž strateški bitnog pravca *Aquileia–Dyrrachium*.¹⁸²

Organizacija mreže stanica (*stationes*) konzularnih beneficijarija započinje još za vrijeme cara Tiberija (14.–37.), ali se značajno razgranala tek u doba Antonina Pija (138.–161.) i, posebice, Marka Aurelija (161.–180.). Od ovog vremena, funkcija konzularnog beneficijarija postaje standardna karijerna stepenica, a beneficijarijski sustav dobiva svoj prepoznatljivi oblik koji se manifestira u čvršćoj povezanosti beneficijarija s funkcijom u stanici, smanjujući istovremeno njegovu povezanost s namjesnikom provincije.¹⁸³ Ipak, vrhunac svog razvitka ova služba je dobila za vrijeme cara Septimija Severa (193.–211.) i njegovih nasljednika, dakle u III. stoljeću.¹⁸⁴ Sve veća prisutnost beneficijarija u nemirnom dobu kasnog principata svjedoči o povećanom uplitanju središnje vlasti u autonomne poslove municipija, o kojima su se do tada starali magistrati zvani edili. To je vremenom dovelo do slabljenja gradske autonomije i birokratizacije uprave koja se sve više zasnivala na vojnoj sili namjesnika.¹⁸⁵

Konzularni beneficijariji su u svojim stanicama uglavnom bili raspoređeni na službu u trajanju od šest mjeseci,¹⁸⁶ a istovremeno su u istoj stanici mogla službovati dva

---

¹⁸⁰ Matijević, 2011, 69.

¹⁸¹ Ibid, 69-70.

¹⁸² Samardžić, 2017, 265.

¹⁸³ Glavaš, 2016, 15.

¹⁸⁴ Bojanovski, 1988, 360. Najveći broj epigrafskih spomenika koji svjedoče njihovu prisutnost na ovim prostorima potječe upravo iz III. stoljeća. Epigrafski spomenici koji komemoriraju konzularne beneficijarije pronađeni su uglavnom na mjestima koja korespondiraju s njihovim stanicama, ali to ne mora nužno biti slučaj – pronalazak spomenika koji spominje konzularnog beneficijara nije dokaz da se upravo tu i nalazila beneficijarijska stanica.

¹⁸⁵ Bojanovski, 1988, 361.

¹⁸⁶ Ta služba je mogla potrajati i nešto duže, najviše do dvije godine. No, i dalje se radilo o relativno kratkom službovanju nakon kojeg se beneficijarij vraćao u glavni grad provincije gdje je bivao imenovan na novu službu. (Dise, 1997, 293.)

beneficijarija.¹⁸⁷ Stanice konzularnih beneficijarija bile su arhitektonski kompleksi sa svetištem, gdje je službovao beneficijarij i gdje je živjela cijela njegova obitelj. Razlikuju se četiri vrste stanica: u gradovima, duž granice provincije, na važnim prometnim pravcima te u blizini rudarskih centara, kamenoloma i carskih imanja.¹⁸⁸

U svetištima u sastavu kompleksa stanice ostavljali su zavjetne are posvećene najčešće Jupiteru (*Iuppiter Optimus Maximus*),¹⁸⁹ obično povodom dolaska u stanicu (*expleta statione, accepta missione*) ili njenog napuštanja (*exacta statione*).¹⁹⁰ Podržavanje Jupiterovog kulta u skladu je s njihovom službom koja predstavlja ogranak centralne vlasti. Naime, Jupiter je simbol državnog jedinstva i cjelovitosti, a s obzirom na to da je ujedno i vrhovni rimski bog, ima smisla da je upravo njemu posvećen najveći broj votivnih žrtvenika podignutih od strane konzularnih beneficijarija.¹⁹¹ Osim Jupitera, među beneficijarijima je bilo rašireno i štovanje Marsova kulta, što je svakako razumljivo s obzirom na to da je Mars bio bog rata i vojničkog poziva pa su ga najviše štovali i posvete mu prinosili upravo pripadnici ovog staleža. Na teritoriju Bosne i Hercegovine pronađeni su spomenici posvećeni kulturnoj zajednici Jupiter-Mars, ali i Marsovom samostalnom kultu, kakav je slučaj s nalazima iz Stoca i Skelana kod Bratunca, a radi se o epigrafskim arama koje su podigli pripadnici *legio XIII Gemina* i *legio V Macedonica*, respektivno.¹⁹²

Najveći broj natpisa na kojima je spomenuta služba konzularnog beneficijarija na području provincije Dalmacije potječe iz Salone, njih četrnaest. Najviše ih je bilo iz X. legije, koja je boravila u Vindoboni (današnji Beč) od početka II. do V. stoljeća. U Dalmaciji nije pronađen nijedan natpis njenih aktivnih vojnika, pa je razumno pretpostaviti da ova legija nije imala svojih odjeljenja na ovom području.¹⁹³ Zanimljivo je spomenuti kako nije pronađen nijedan beneficijarski natpis na području Liburnije. To se može objasniti relativno ranom urbanizacijom ovog područja u odnosu na ostatak provincije Dalmacije, pretežno zbog veće povezanosti sa suprotnom, apeninskom obalom Jadranskoga mora.¹⁹⁴

---

¹⁸⁷ Matijević, 2009, 51.

¹⁸⁸ Glavaš, 2016, 39.

¹⁸⁹ Osim Jupiteru Najboljemu Najvećemu, konzularni beneficijariji su znali posvećivati spomenike Kapitolinskoj Trijadi te bogovima zaštitnicima određenih mjesta ili gradova, što je i dalje bilo u skladu s državnim kultom. (Vujović, 2020, 67.)

¹⁹⁰ Glavaš, 2016, 11.

¹⁹¹ Bojanovski, 1988, 361.

¹⁹² Imamović, 1977, 146.

¹⁹³ Matijević, 2011, 70-71.

¹⁹⁴ Zaninović, 2007, 182. Budući da je velik broj zajednica na tom području rano dobio municipalni status, ovo područje je karakterizirao visok stupanj sigurnosti zbog čega nije bilo potrebe za prisustvom konzularnih beneficijarija.

Danas se može dokazati postojanje ukupno petnaest stanica konzularnih beneficijarija na teritoriju provincije Dalmacije. Zbog toga što niti jedna od njih nije arheološki sustavno istražena, sva spoznaja o njima se temelji na starim iskopavanjima i slučajnim nalazima. Brojka od pedesetak poznatih zavjetnih žrtvenika s područja Dalmacije ne čini se velika kad se uspoređi s pronalaskom njih preko osamdeset otkopavanjem samo jedne stanice u Sirmiju.¹⁹⁵ Konzularne stanice na prostoru rimske provincije Dalmacije su kako slijedi:

IME STANICE	SMJEŠTAJ STANICE	STRATEŠKI ZNAČAJ	BROJ PRONAĐENIH EPIGRAFSKIH SPOMENIKA
AVENDO	Brlog u Lici	trasa <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i>	1
BVRNVM	Ivoševci kod Knina	prijelaz preko Krke	5
MAGNVM	Balina Glavica u Umljanoviću	trasa <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i> + smještaj između pomoćnih logora <i>Promona</i> i <i>Andetrium</i>	7
PONS TILVRI	Trilj	prijelaz preko Cetine	2
NOVAE	Runović kod Imotskog	trasa <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i>	8
NARONA	Vid kod Metkovića	trasa <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i> + osiguranje opskrbi tokova iz naronitanske luke	3
DILVNTUM	Stolac	trasa <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i>	3
DOCLEA	Podgorica	direktan spoj na trasu <i>Aquileia</i> – <i>Dyrrachium</i>	2
SALVIAE	Halapić na Glamočkom polju	trasa <i>Salona</i> – <i>Servitium</i>	2
CASTRA	Banja Luka	trasa <i>Salona</i> – <i>Servitium</i>	1
RAETINIVM	Golubić kod Bihaća	spoj pravaca <i>Burnum</i> –	1

¹⁹⁵ Glavaš, 2016, 17.

		<i>Siscia i Senia – Siscia</i>	
<i>MVNICIPIVM S...</i>	Komini kod Pljevalja	trasa <i>Epidaurum – Ulpiana</i>	3
<i>MVNICIPIVM MALVESIATIVM</i>	Skelani kod Bratunca	prijelaz preko Drine	11
<i>DOMAVIA</i>	Sase kod Srebrenice	trasa <i>Salona – Argentaria</i> + rudnički distrikt	1
–	Čačak (Srbija)	granica provincije + cestovno čvorište prema rudarskim područjima na zapadu i sjeveru	3

Tablica 1. Prikaz postaja konzularnih beneficijarija na području provincije Dalmacije¹⁹⁶

Postojanje još dvije beneficijarijske stanice, i to u Pelvi i Metulumu, je upitno. Pelva je ubicirana u Lištane na prostoru Livanjskog polja i bila je putna postaja na cesti *Salona – Servitium*. Nešto južnije, pronađen je nadgrobni natpis konzularnog beneficijarija X. legije, Marka Nazidija Sekunda, koji je bio veteran i konzularni beneficijarij *legio X Gemina*, a bio je i dekurion municipija (najvjerojatnije *Salviae*).¹⁹⁷ Međutim, kako Bojanovski odbacuje mogućnost municipaliteta Pelve,¹⁹⁸ tako odbacuje i mogućnost da se tu nalazila beneficijarijska stanica, te drži kako se radi samo o putnoj postaji (*mansio*),¹⁹⁹ s čime se slaže i Zaninović.²⁰⁰ Ipak, postojanje stanice konzularnih beneficijarija ne može biti u potpunosti odbačena teza, s obzirom na to da se nalazi na veoma važnoj magistralnoj prometnici. Druga opcija, *Metulum*, ne nudi ništa više odgovora na ista pitanja. Rimski Metul je ubiciran u blizini današnjeg Josipdola i tu je pronađen žrtvenik posvećen Jupiteru i Geniju koji svjedoči o municipalitetu Metuluma. Inače, natpis je bio uklesan na stupu što otvara mogućnost da je stajao u svetištu

¹⁹⁶ Tablica izrađena na osnovu podataka iz: Glavaš, 2016, 17-35.

¹⁹⁷ Glavaš, 2016, 29.

¹⁹⁸ Dugo vremena se držalo kako su stanice konzularnih beneficijarija mogle biti smještene samo u mjestima koja imaju municipalni status. Međutim, novija istraživanja pokazuju kako to nije *conditio sine qua non*. (Samardžić, 2017, 267.)

¹⁹⁹ Bojanovski, 1988, 245. *Mansiones* predstavljaju putne stanice smještene duž rimskih cesta. Međusobno su bile udaljene od 15 do 18 rimskih milja (25-30 kilometara). Oko njih su često znala nicati naselja koja su se mogla pretvoriti u pravi grad. Uz putne stanice su se mogla nalaziti i prenoćišta. (Mesihović, 2015, 1039.)

²⁰⁰ Zaninović, 2007, 184.

stanice konzularnih beneficijarija. Međutim, natpis je previše fragmentaran, pa se naučnici suzdržavaju od donošenja finitnih zaključaka.²⁰¹

Može se zaključiti kako je institucija konzularnih beneficijarija bila specifična pojava rimskog provincijalnog administrativnog sistema, stvorena s ciljem da olakša upravljanje velikim teritorijalnim prostranstvom rimske imperije. Za kraj je također bitno napomenuti kako se način i uvjeti djelovanja konzularnih beneficijarija razlikuju od provincije do provincije, pa se ne mogu donositi bilo kakvi uopćeni zaključci.²⁰² Ono što se može reći za provinciju Dalmaciju jest to da se radi o državnim službenicima koji su pripadali vojničkoj strukturi, a koji su se u okviru svojih stanica starali o policijsko-sigurnosnim pitanjima na strateški bitnim mjestima unutar provincije.

---

²⁰¹ Glavaš, 2016, 36-37.

²⁰² Dise, 1997, 294.

IV. VOJNI LOGORI

Nakon što su osvojili teritorij koji će s vremenom podrazumijevati provinciju Dalmaciju, Rimljani su pristupili sistematičnijem vojnom osiguravanju ovih krajeva. Kako je već rečeno, počeo je značajan priliv vojnih jedinica, a da bi njihov boravak na ovim prostorima bio moguć, morala su se stvoriti uporišta unutar kojih su vojnici mogli obitavati.²⁰³ Na postojanje rimskih vojnih uporišta upućuju primarno arhitektonski ostatci vojnih objekata, ali i velika količina natpisa rimskih vojnika. Na području provincije Dalmacije otkriveni su vojni objekti koji se karakteriziraju kao logori, uz pridjevsku determinaciju "legijski" i "auksilijarni" ili "pomoćni".²⁰⁴ Nisu svi ostatci u isto vrijeme niti u jednakom intenzitetu postali predmetom istraživanja stručnjaka. Takvo stanje je uvjetovalo činjenicu da još uvijek nije napisano nijedno zaokruženo djelo koje bi na jednom mjestu okupilo sve informacije o bilo kojem od ovih objekata.

Rimski vojni logori se međusobno razlikuju po dimenzijama, karakteru, načinu gradnje i tlocrtnom obliku. U ranijim periodima, logori su se gradili od drveta i zemlje, u pravilu slijedeći odlike terena, te su bili namijenjeni istovremenom smještaju većeg broja postrojbi. Od vremena cara Klaudija, dolazi do promjena u vojnoj infrastrukturi. Poligonalne logore Augustovog i Tiberijevog vremena zamjenjuju logori pravilnog pravokutnog tlocrta te se po prvi put javljaju kamene građevine koje zamjenjuju one podignute od drveta. Također, po prvi put se arheološki mogu jasno razlikovati legijski logori od logora pomoćnih postrojbi, nasuprot kolektivnih koji su prethodno bili zastupljeni.²⁰⁵ Logori su postali raskrižja rimske cestovne mreže,²⁰⁶ a njihov dodatni značaj se ogledao u tome što su uz vojne logore nastajala civilna naselja (*cannabae*) u kojima su živjeli vojni veterani, ali i trgovci, zanatlije, posjednici imanja. Tako su logori, iako vojnički centri, postajali mjesta u kojima je prevladavala domaća

---

²⁰³ Boravak vojske nije bio jedina funkcija logora. Visoki i široki kameni bedemi s često masivnim kulama karakterizirali su vojne logore. Iz njih su vojnici mogli promatrati okolicu, ali su i oni bili vidljivi s velike udaljenosti pa su tako ulijevali strah stanovništvu. Domaće stanovništvo nije raspolagalo mehanizmima kojima bi moglo uništiti jedno takvo zdanje. Prisutnost vojnika i vojne arhitekture tako je postizala mir među stanovništvom, ali mir pod prijeljnom rata. (Sanader et al., 2019, 132.)

²⁰⁴ Cesarik, 2020, 373.

²⁰⁵ Tončinić, 2014, 84-85.

²⁰⁶ Zaninović, 2010, 20. Zaninović smatra kako su Rimljani gradili logore samo na mjestima kojima su prethodile čvrste ilirske gradine pa su tako rimski logori samo "preuzeli i naslijedili raniju funkciju delmatskih *castella*". Naravno, misli se na legijske logore koji se zaista jesu nalazili samo na delmatskom području, dok je auksilijarnih logora bilo i u dubljoj unutrašnjosti.

populacija, te su preuzimali ulogu privrednih centara koji su održavali vezu između sela i trgovišta.²⁰⁷

Na području provincije Dalmacije nalazila su se dva legijska logora, a to su *Burnum* (Ivoševci kod Knina) i *Tilurium* (Gardun kod Trilja). Funkciju legijskog logora ispočetka je možda imao i *Bigeste*²⁰⁸ (Humac kod Ljubuškog), ali je s vremenom prerastao u auksilijarni logor. Pomoćnih logora je bilo više, a kao najznačajniji se drže oni koji su pripadali "delmatskom limesu". To su *Promona*, *Magnum* i *Andetrium*. Na postojanje "delmatskog limesa" prvi je uputio Carl Patsch, a za njim se povela nekolicina naučnika koji su dalje razvijali ideju postojanja rimskog limesa koji siječe delmatsko područje. U novije vrijeme, posebno se ističu mišljenja Marina Zaninovića i Mirjane Sanader, koji afirmiraju tezu o postojanju limesa. S druge strane, Darko Periša je u radu posvećenom ovom pitanju deducirao kako nije moglo postojati nešto što bi se nazvalo "delmatskim limesom" iz više razloga, a primarno jer je prevelika razdaljina između logora, što inače nije uobičajeno za rimski limes. Također, nema smisla da limes nije bio pomaknut dublje u unutrašnjost zato što bi snabdijevanje rimskih uporišta, Salone i Narone, bilo otežano te jer nije bilo potrebe za intenzivnom vojnom prisutnošću na prostoru Mezeja i Dezidijata zbog njihove malobrojnosti nakon Batonovog ustanka. Te Zaninovićeve teze su,²⁰⁹ prema Periši, neodržive jer je snabdijevanje bilo omogućeno novoizgrađenim cestama, a vojna prisutnost na teritoriju Mezeja i Dezidijata je potvrđena postojanjem auksilijarnih logora u Banjoj Luci (*Castra*) i Doboju. Prema Periši, koncentracija rimskih vojnih utvrđenja na delmatskom području bila je uvjetovana njihovom blizinom obali. U toj funkciji, oni su služili kao sabirni centri za regrutaciju domaćeg stanovništva, odakle su novaci slani dalje na službu brodovima budući da je tako bila manja mogućnost za pobunu. Burnum se nalazio blizu Skardone, Tilurij blizu Salone, a Bigeste blizu Narone.²¹⁰ Perišina teza čini se uvjerljivijom te koherentnije objašnjava intenzivnu rimsku vojnu prisutnost na delmatskom području koje je strateški bilo bitnije od duboke unutrašnjosti gdje su građeni samo auksilijarni logori.

IV.1 *Burnum*

---

²⁰⁷ Pašalić, 1960, 99.

²⁰⁸ O ispravnosti naziva *Bigeste* će se raspravljati niže u tekstu.

²⁰⁹ Zaninović, 1976, 173-175.

²¹⁰ Periša, 2008, 514.

Prve zabilješke o Burnumu ispisao je još Alberto Fortis, zapisavši kako je jedan Morlak razgradio dio sačuvanih rimskih lukova kako bi ih iskoristio kao kamenu građu. Ubrzo su natpisi s područja Burnuma uvršteni u prvo izdanje Mommsenova CIL-a (1873. god.). Prvi zainteresiraniji istraživač burnumskog područja bio je Carl Patsch, da bi početkom XX. stoljeća Austrijski arheološki institut proveo prva prava arheološka istraživanja, koja su 70-ih godina revidirana. Kasnije se javio veći interes za istraživanjem amfiteatra i vojnog vježbališta. Moderna tehnologija omogućila je pristup zračnim i satelitskim snimcima koji olakšavaju istraživanja.²¹¹ Svejedno, upadljivo je da se stručni arheološki podatci i dalje uglavnom crpe iz istraživanja provedenog početkom prošlog stoljeća.²¹²

U sačuvanim pisanim vrelima, Burnum se po prvi put spominje kod Plinija Starijeg kada opisuje bojeve koje je rimska vojska vodila u Iliriku.²¹³ Plinije ga opisuje kao značajan utvrđen ilirski grad oko kojeg su se vojevale bitke pri čemu se misli na vojne akcije usmjerene na gušenje Velikog ilirskog ustanka. Po Zaninoviću, Plinijev Burnum je vjerojatno današnja predrimaska gradina kod sela Puljani smještena s lijeve obale Krke,²¹⁴ nasuprot kasnijem rimskom vojnom logoru. Ova gradina je tako bila smještena na isturenom jezičcu prominskog platoa gdje je utvrđeno mjesto s tri strane bilo branjeno prirodnom konfiguracijom terena, tako da puljinsku gradinu nije bilo lako osvojiti, što potvrđuje i Plinije, smještajući ovdje jedno od najkrvavijih rimsko-ilirskih bojišta.²¹⁵

Nakon rimskog osvajanja, podignut je *castrum* čija važnost je proistjecala iz značajnog dominantnog i kontrolnog položaja nad lakim prijelazom preko rijeke Krke (*Titius*). Prilikom izbora mjesta za podizanje logora, Rimljani su također vodili računa da tvrđave budu "otoci" nadohvat neprijateljskog područja, ali uz sigurno zaleđe koje otvara mogućnost odstupanja. Raspored postrojbi i tvrđava u Burnumu omogućio je učinkovito nadgledanje ključnih komunikacijskih pravaca, ali i prodiranje u potencijalno neprijateljsko područje, među Delmate i dublje u unutrašnjost, preko Dinare.²¹⁶

---

²¹¹ Cesarik, 2020, 379-380.

²¹² Campedelli, 2008, 34.

²¹³ Plin. *HN*, 3.142.

²¹⁴ Iako se većina historičara i arheologa slaže kako je predrimaska burnumska gradina smještena na mjestu Puljani, nova preispitivanja pokazuju kako nužno ne mora biti tako. Puljani se nalaze s lijeve obale rijeke Krke, za koju Plinije Stariji tvrdi da je granica između Liburna i Delmata. Prema tome, bilo bi neobično da se liburnska gradina nalazila na delmatskoj obali rijeke. Cesarik daje prijedlog da je gradinsko središte liburnskih Burnista zapravo Radučka glavica. (Cesarik, 2018, 5-13.)

²¹⁵ Sinobad, 2009, 10.

²¹⁶ Miletić, 2010, 119. Mobilnost trupa povećana je kada su sagrađene ceste iz Salone i Burnuma za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele. Ispočetka su posade iz Burnuma nadzirale i cestu *ad inum montem*

Na lokalitetu Šuplja Crkva još uvijek stoje ostatci dvaju lukova komandne zgrade logora, a ovaj lokalitet obiluje i brojnim vojničkim natpisima koji pokazuju da tu zaista jest bio *castrum Burnum*. Vrlo vjerojatno je prvo sagrađen zemljani logor još po okončanju Oktavijanove kampanje (35.–33. god. p.n.e.), što predstavlja prvu građevinsku fazu. Potom je uslijedio kratki boravak XX. legije, nakon čega ga je zaposjela XI. legija. U vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele (14.–20. god. n.e.) započela je izgradnja stalnog logora.²¹⁷ Posljednje vijesti o građevinskoj aktivnosti bilježi jedan natpis²¹⁸ iz vremena vladavine cara Klaudija, nakon čega je vjerojatno dobio svoj konačni oblik. Godine 69. vojnici XI. legije napuštaju Burnum, nakon čega bivaju zamijenjeni pripadnicima III. legije, koja ovdje boravi do 86. godine. Osim legijskih jedinica, u logoru su boravile i razne pomoćne jedinice smještene u jednoj ili više pomoćnih utvrda u blizini logora. Epigrafski je potvrđena prisutnost *Ala I Hispanorum*, *Cohors II Cyrrhestarum*, *Cohors III Alpinorum* i *Cohors I Montanorum civium Romanorum*.²¹⁹

Burnum je u vrijeme I. stoljeća bio aglomeracija sastavljena od većeg broja komponenti: rimskog legijskog logora s pripadajućim teritorijem, auksilijarnog kastela te municipija koji se razvio iz kanaba i naselja liburnskih Burnista. Područje oko logora se dijelilo na *territorium legionis* koji se pruža sjeveroistočno do područja oko Knina i na teritorij zajednice Burnista koje Plinije ubraja među *civitates Liburnorum*.²²⁰ Glavni vojni objekt bio je legijski *castrum*. Tlocrtna osnova pokazuje kastrum s dva izdužena bočna krila, stražnjim krilom i nizom prostorija oko središnje *aedes* koja je od dvorišta odvojena nizom arkada. To je bio *principium*, odnosno, zapovjedni, stožerni dio. Budući da nije istražena cjelina logorskog kompleksa, teško je ocijeniti njegov kompletan izgled i raspored građevina. Nakon Skribonijanove pobune, izgrađen je amfiteatar kao nagrada XI. legiji za odanost caru Klaudiju.²²¹ Pomoćnih logora je otkriveno četiri i to u zaseoku Ljevaje u Radučiću, u zaseoku Bjelobrci u Radučiću, u Jurinim ogradama u Ivoševcima i kraj Čičinovca u Čučevu.²²²

Ditionum Ulcirum te segment magistrale *Aquileia–Dyrrachium*. Najkasnije početkom II. stoljeća, dio tih dužnosti su preuzeli konzularni beneficijariji iz *Legio I Adiutrix* i *Legio V Macedonica*.

²¹⁷ Miletić, 2010, 114.

²¹⁸ CIL 03, 14987.

²¹⁹ Campedelli, 2008, 38.

²²⁰ Zaninović, 1968, 123.

²²¹ Burnumski amfiteatar je za razliku od ostalih amfiteatara u provinciji Dalmaciji koji su bili civilnog karaktera, bio vojnog karaktera. Primarno je služio za potrebe vojske, dakle, za vježbanje i obuku vojnika, a tek onda za zabavu. Završna građevinska faza amfiteatra spada u period vladavine cara Vespazijana, a vjeruje se da je bio korišten do kasnoantičkog perioda kada je jednostavno napušten jer su gladijatorske borbe postale zabranjene. S vremenom se urušio zbog starosti i slabe kakvoće materijala od kojeg je bio izgrađen. (Buovac, 2021, 139.)

²²² Cesarik, 2020, 405–417.

Za vrijeme vladavine cara Klaudija nastupila je obnova logora, ali tijekom boravka XI. legije nije moglo doći do pretvaranja principija u civilni forum s adjacencijama jer se to moglo desiti tek uzdizanjem u municipalni rang naselja. Tada je kastrum postao dijelom civilnog naselja, a vojničko središte se vjerojatno preselilo u obližnji auksilijarni kastel.²²³ Inače, oko kastruma Burnuma se cijelo vrijeme nalazila kanaba, nevojničko naselje koje je zajedno s peregrinskom zajednicom prethodilo municipiju. Na ovom području su živjeli potomci oslobođenika italskih trgovačkih obitelji. Pronađena su i četiri žrtvenika posvećena Jupiteru²²⁴ koja upućuju da je tu vjerojatno bio podignut i Jupiterov hram kao središnje svetište Burnuma. Može se pretpostaviti da je u Burnumu postojao cijeli niz svetišta, a kao vojničko središte, morao je imati izraženo štovanje oficijelnog kulta, posebice kapitolijske Trijade. S odlaskom vojske u II. stoljeću, afirmiraju se mitraizam i metroački kult.²²⁵

Nakon odlaska legija iz Burnuma, u periodu vladavine cara Trajana (98.–117. god.) započela je izgradnja bazilike, koja je dovršena u vrijeme nastanka municipija. Burnum postaje municipij najkasnije 118. godine²²⁶ što je potvrđeno počasnim natpisom caru Hadrijanu²²⁷ gdje se spominje *municipium Burnistarum*. Promjena u statusu Burnuma možebitno je u vezi sa Sekstom Minucijem Faustinom Julijem Severom, istaknutim Hadrijanovim generalom koji je porijeklom iz kolonije *Aequum* (današnji Čitluk kod Sinja), istočno od Burnuma. Njegova blistava karijera u kojoj se posebno ističe gušenje ustanka Bar Kohbe u Judeji (135. god.) zabilježena je na natpisu postavljenom u Burnumu, na kojem mu počast iskazuje gradsko vijeće pa nije nerazumno pretpostaviti da je njegov utjecaj na cara Hadrijana bio presudan glede postizanja gradskog statusa Burnuma. Kamen s monumentalnim poprsjem Herakla koji je bio zaglavljen u gradskim vratima upućuje da je ovo božanstvo vjerojatno postalo zaštitnik novog grada.²²⁸ Tako se životni vijek Burnuma kretao od manjeg logora kojeg je zaposjela XX. legija do utvrđenog zdanja XI. legije uz koje se razvija i civilno naselje; potom bilježi kraći boravak

---

²²³ Cambi et al., 2007, 19-20.

²²⁴ Na širem području Burnuma pronađeno je ukupno 18 spomenika koji se mogu dovesti u vezu s Jupiterovim kultrom: 17 žrtvenika i jedna monumentalna mramorna glava. Raširenost Jupiterova kulta lako je objašnjiva. U državnom kultu u carskom razdoblju, zavjet na odanost caru (*vota pro salute imperatoris*) se obično polagao pred Jupiterom pa stoga posvete po službenoj dužnosti koje predstavljaju dokaz lojalnosti rimskoj vlasti i rimskom caru obično predstavljaju spomenike Jupiteru. (Sinobad, 2009, 15.)

²²⁵ Miletić, 2010, 135-137.

²²⁶ Moguće je da je Burnum postao municipij i ranije, odmah po odlasku III. legije Flavije, dakle, za cara Domicijana. No, veća je šansa da se to desilo za vrijeme cara Hadrijana koji je podijelio municipalni rang većem broju naselja, uključujući i neke u provinciji Dalmaciji, kao što su *Pelva*, *Salviae*, *Delminium*. (Zaninović, 1968, 127.)

²²⁷ CIL 03, 2828 = 9890.

²²⁸ Cambi et al., 2007, 10-11.

III. legije da bi eventualno, s razoružavanjem cjelokupne provincije, dobio municipalni status i izrastao u gradsko naselje.

IV.2 *Tilurium*

Kao i u slučaju Burnuma, na postojanje vojničkog uporišta na rijeci Cetini (*Hippus*), u današnjem Gardunu kod Trilja, upućivala je velika količina vojnih natpisa pronađenih na ovom području. No, za razliku od Burnuma, s arheološkim istraživanjima Tilurija (*Tilurium*)²²⁹ se krenulo relativno kasno. Tek 1997. godine otpočinju značajnija iskopavanja i istraživanja, ali su ona otpočeta imala sustavni karakter te se obavljaju do danas.²³⁰ Usporedo s istraživanjima objavljene su četiri monografije u kojima su prezentirane razne vrste arheološkog materijala pronađenog pri iskopavanjima, pri čemu se ističe ekstenzivni rad hrvatske arheologinje Mirjane Sanader.²³¹ Na osnovu većeg broja natpisa vojnika VII. legije, veoma rano se došlo do zaključka kako je Tilurij bio upravo njen vojni logor. Na ovom području su pronađena ukupno 24 nadgrobna spomenika pripadnika VII. legije, što je više nego na bilo kojem drugom mjestu u provinciji Dalmaciji.²³²

Kao što je Burnum izgrađen s namjerom kontrole prijelaza preko Krke i, samim time, pristupa Liburniji iz unutrašnjosti, Tilurij je smješten na Cetini kako bi se kontrolirao prijelaz preko Cetine, ali i pristup Saloni kao glavnom gradu provincije Dalmacije. Vitalni prijelazi preko Cetine omogućavali su povezanost Salone s unutrašnjošću provincije te posebno s Naronom. Svi oni bili su ključni segmenti cesta koje su izgrađene za vrijeme Dolabelinog namjesništva, zbog čega je neophodno bilo u blizini postaviti vojne posade koje bi se starale o sigurnom i neometanom provođenju prometa prema Saloni.²³³ Na tom potezu važnih prometnih komunikacija izrasla su dva naselja. Iako su u prošlosti i Gardun i Trilj izjednačavani s

---

²²⁹ Etimologija imena *Tilurium* nepoznata je, iako se može dovesti u vezu s kasnolatinskom riječi *planurium* što znači visoravan otvorena sa svih strana (što zaista jest odlika položaja Tilurija). Međutim, zanimljivo je da je ime Gardun sačuvalo vojno značenje, s obzirom da korijen *guard označava stražu, nadzor. (Zaninović, 1986, 282.)

²³⁰ Cesarik, 2020, 423.

²³¹ Sanader se tijekom svoje cjelokupne karijere ekstenzivno bavila iskopavanjima na Tiluriju te objavljivanjem subsekventnih nalaza, kao i raznih stručnih publikacija (knjiga i članaka) na temu rimskog vojnog logora Tilurija. Nalazi se na čelu tima koji vodi sustavna arheološka iskopavanja na lokalitetu Gardun kod Trilja od 1997. godine do danas. Navedene četiri monografije posvećene Tiluriju su njenog autorstva ili koautorstva. (https://arheo.ffzg.unizg.hr/provincijalna/?page_id=23; pristupljeno: 17.VII.2022.)

²³² Tončinić, 2011, 170.

²³³ Cesarik, 2020, 424. Položaj logora na mjestu gdje apsolutna visina doseže 429 m znači da su se s ovog lokaliteta mogli nadzirati ne samo prijelazi preko rijeke nego i sva okolna polja i visoravni, kao i prometnice, što je bilo važno jer se upravo u Tiluriju račva glavna cesta iz Salone, i to prema nekadašnjem Delminiju na sjeveroistoku i Naroni, na jugoistoku. (Sanader, 1998, 246.)

Tilurijem, danas je općeprihvaćeno mišljenje da se Gardun u antici zvao *Tilurium*, a Trilj *Pons Tiluri*.²³⁴

Zaninović je došao do zaključka kako su svi rimski tabori podignuti na mjestima gdje su postojale predrimske gradine ilirskih zajednica. Takav je, prema njegovom mišljenju, slučaj i s Tilurijem o kojem piše Plinije Stariji, iako se kod njega spominje *Tribulium*.²³⁵ Zaninović smatra kako se Plinijev spomen Tilurija odnosi na period Oktavijanove kampanje, ali gradnju logora smješta u period nakon gušenja Batonova ustanka. Također, drži da je prije VII. legije ovdje boravila *legio IX Hispana* što zaključuje na osnovu nadgrobnog spomenika Seksta Kornelija,²³⁶ iako se radi o jedinom spomeniku te legije ne samo na području Tilurija, nego cijele provincije Dalmacije.²³⁷ Naučni konsenzus podržava zaključak da je VII. legija došla u Dalmaciju tijekom ili neposredno nakon Batonovog rata, ali i o tome postoje oprečna mišljenja. Analiza nadgrobnih spomenika pripadnika VII. legije daje računicu po kojoj bi se zbrajanjem godina vojne službe i datuma kad su pokojnici unovačeni dobile godine kada su preminuli u Iliriku. Na osnovu toga se dolazi do konkluzije da je VII. legija morala boraviti u Iliriku najkasnije 15. god. p.n.e. u što bi se uklopila mišljenja o izgradnji "delmatskog limesa" još za vrijeme Oktavijanove kampanje.²³⁸

Arheološke potvrde prisustva vojske na ovom području obilne su. Radi se prvenstveno o brojnim natpisima i nadgrobnim spomenicima koji komemoriraju različite vojne postrojbe. Zna se kako je tilurijski logor bio središte VII. legije, koja je na ovom području boravila do, otprilike, sredine I. stoljeća. Arheološki nalazi spominju i druge jedinice, kao što su *legio XI Claudia pia fidelis*, *legio III Flavia felix*, *cohors II Cyrrhestarum*, *cohors I Belgarum*, *cohors III Alpinorum*, *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*, *ala Claudia nova* i *ala Frontoniana*. Prisutnost ovih vojnih jedinica, posebice legija, nije nužno vezana uz njihov boravak u logoru, nego uz građevinsku aktivnost²³⁹ koju su obavljale na ovom području, o čemu

---

²³⁴ Sanader & Tončinić, 2010, 38.

²³⁵ Zaninović, 1996, 281. *Tribulium* bi, prema tome, bio samo koruptela i Plinije zapravo govori o Tiluriju, koji je, prema mišljenju mnogih stručnjaka, uključujući i samog Zaninovića, bio dio "delmatskog limesa" koji je sjekao delmatsko područje na pola. Taj limes bi, prema tome, služio za stvaranje obrambene crte prema, još uvijek, nesigurnoj unutrašnjosti Ilirika. S druge strane, Periša je, kako je već rečeno, odbio tu ideju smatrajući kako je podizanje logora u Tiluriju imalo za cilj novačenje Delmata i drugih pokorenih naroda u devet delmatskih kohorti nakon Batonova ustanka. (Sanader & Tončinić, 2010, 41-42.)

²³⁶ CIL 03, 13977.

²³⁷ Zaninović, 1996, 284.

²³⁸ Sanader & Tončinić, 2010, 46.

²³⁹ Građevinska aktivnost vojnih jedinica na prostoru Garduna bila je raznolika, a ticala se raznih radova na izgradnji samog logora. Pored toga, od ogromnog je značaja djelatnost vojnika prilikom izgradnje prometnica, pri čemu se ističe stvaranje cestovne infrastrukture za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele, kao i izgradnja mosta preko rijeke Cetine (*Hippus*) te vlastitog vodovoda za logor. (Zaninović, 1996, 286.)

svjedoče tegule s njihovim pečatima.²⁴⁰ Posebnu pozornost privlače stele s prikazom vrata na osnovu kojih je pretpostavljeno postojanje klesarske radionice u Gardunu, a na četiri vojničke stele se javljaju i epigrami, koji upućuju na zaključak da je u okviru spomenute radionice djelovao i pjesnik.²⁴¹

Najviše pažnje izaziva pronalazak specifičnog vojnog spomenika zvanog tropej.²⁴² Pred kraj XIX. st. pronađeni su fragmenti tropeja unutar područja vojnog logora Tilurija. Oružje i oprema na tilurijskom tropeju su rimski i simboliziraju pobjedu. Na dnu se nalaze dva barbara koji sjede na hrpi kamenja, vezani za deblo lancima. Odjeća im je karakteristična za lokalnu nošnju: ogrtač zahvaćen fibulom kasnolatenskog tipa, krznena kapa, uvijene hlače. O dataciji ovog spomenika postoje različita mišljenja: na osnovu izgleda vojne opreme, došlo se do zaključka da se radi o kasnorepublikanskom razdoblju. Međutim, ornamenta pokazuju stilističke sličnosti s motivima na *Ara pacis Augustae* što upućuje na zaključak da je tropej nastao u periodu kasne Augustove vladavine.²⁴³ S tim u skladu bi bila i razmišljanja većine stručnjaka, koji smatraju kako je ovaj tropej predstavljao dio proslave finalnog trijumfa nad Ilirima nakon Batonovog ustanka.²⁴⁴

Ono što predstavlja poseban metodološki problem prilikom govora o Tiluriju je činjenica da je do sada istražen tek manji dio arhitektonskih ostataka. Najveća pažnja posvećena je sjeverozapadnom dijelu, gdje su istraženi temelj zapadnog bedema, cisterna za vodu i zid nedefinirane građevine paralelne sa zapadnim bedemom te jugoistočnom dijelu gdje je identificiran segment južnog bedema i sklop od šest vojničkih spavaonica (*centuria*).²⁴⁵ Zbog kaskadne strukture površine, gradnja logora je morala biti prilagođena terenu tako da on nema tipični pravokutni, nego trapezoidni oblik.²⁴⁶

Većina saznanja o ovom logoru mora se bazirati na sitnim arheološkim nalazima koji su tipični za rimske vojne logore. Radi se o ulomcima keramičkih i staklenih posuda, nadgrobni spomenicima, novcu, dijelovima vojne opreme i oružja te drugim svakodnevnim predmetima, kao što su tegule, amfore, sigilatni proizvodi, veći broj gema, koštani predmeti i fibule.

---

²⁴⁰ Tončinić & Cvetko, 2021, 206.

²⁴¹ Rendić-Miočević, 1987, 223-229.

²⁴² *Tropaea* bijahu javni spomenici vojnih uspjeha, obično podignuti na mjestima ratnih operacija. Pobjednička strana podizala je tropeje s ciljem obilježavanja pobjede, ali i kao opomenu poraženima o vojnoj superiornosti pobjednika. Najvažniji dio tropeja tvori deblo stabla s potkresanim granama na koji se postavlja torzo oklopa i prikači oružje, koje je moglo biti oteto od poraženoga ili oružje pobjednika koje je bilo upotrijebljeno u boju.

²⁴³ Cambi, 2011, 131-137.

²⁴⁴ Cambi, 2011, 137; Mesihović, 2014, 27.

²⁴⁵ Sanader, 2003, 21-80.

²⁴⁶ Cesarik, 2020, 427.

Najdinamičniji život tilurijskog logora odvijao se u vrijeme boravka VII. legije.²⁴⁷ Međutim, navedeni predmeti potvrđuju naseljenost Garduna tijekom cijele antike. Nakon odlaska vojnih jedinica, u Gardunu je nastavljena gospodarska aktivnost o kojoj svjedoče nalazi utega, raznih pečata i *tessera nummularia*.²⁴⁸ Kockice za igru i žetoni svjedoče o oblicima svakodnevnih razonoda, dok votivni natpisi potvrđuju nastavak prisutnosti religioznog života.²⁴⁹ Ipak, za razliku od Burnuma, Tilurij nikad nije izrastao u civilno naselje, tako da se s odlaskom vojske umanjio i njegov značaj.²⁵⁰ Životni vijek Tilurija, prema tome, nije bio posebno dinamičan; nakon podizanja logora i boravka VII. legije, provincija Dalmacija biva razoružana i Tilurij postaje dom pomoćnim vojnim jedinicama koje tijekom III. stoljeća napuštaju ovaj logor. Time se njegova relevantnost kao naseljenog i privređujućeg mjesta skoro u potpunosti gubi.

IV.3 Bigeste

Iskopavanja na lokalitetu Gračine na Humcu kod Ljubuškog započela su 1977. godine i trajala su tri godine pod rukovodstvom Ive Bojanovskog. Tijekom ovog perioda otkopana je, prema Bojanovskom, oko šestina ukupnog logorskog areala. Logor je nastao na terenu koji nije bio prethodno nastanjen, a njegov građevinski kompleks sastojao se od četiri građevine, od kojih su dvije otkopane u cjelini, a dvije djelomično.²⁵¹ Dakle, arheološka istraživanja jasno su potvrdila postojanje logora na ovom lokalitetu. No, u nauci postoje neslaganja po pitanju toga kada je logor izgrađen, kao i koju svrhu su imale otkrivene prostorije, pa čak i koje je bilo ime logora.

Bojanovski, koji se prvi počeo sistematski baviti istraživanjem logora na Humcu, zastupao je mišljenje kako je prvobitni logor nastao za vrijeme kampanje Publija Vatinija u Iliriku (45./44. god. p.n.e.) što je potkrijepio podacima iz korespondencije Vatinija i čuvenog rimskog govornika, pravnika i političara, Marka Tulija Cicerona. U pismu od 11. jula 45. god. p.n.e. Vatinije koristi formulaciju *ex castris Narona*²⁵² koju Bojanovski tumači kao *ex castris apud Naronam* (iz logora kod Narone), pa logor smješta uz lijevu obalu Trebižata, odnosno, na

---

²⁴⁷ Sanader & Tončinić, 2010, 53.

²⁴⁸ *Tessera nummularia* su daščice u obliku pečata koje su bile pričvršćene za vrećicu novčića. Potvrđivale su da su novčići koji se nalaze u vrećici ispravni i da dolaze u točno navedenom broju te da su izdani od strane službenika koji se starao o kovanju novca, a zvao se *nummularius*.

²⁴⁹ Tončinić & Cvetko, 2021, 231.

²⁵⁰ Sanader et al., 2019, 130.

²⁵¹ Bojanovski, 1981, 63.

²⁵² Cic. *Fam.* 5.9.2.

Humac jer u Naroni nisu pronađeni tragovi logora niti natpisi na kojima se spominju aktivni vojnici.²⁵³ Ovom mišljenju se suprotstavio Dodig koji drži kako čak i taj lingvistički pristup tumačenju ovog izvora ne nudi rješenje do kojeg je Bojanovski došao. Naime, u Ciceronovoj korespondenciji izuzetno je prisutan lokativni ablativ pa se onda sintagma *ex castris Naronā* prevodi kao "iz tabora, u Naroni".²⁵⁴ Prema Dodigu, postoje dvije lokacije na kojima je mogao biti podignut Vatinijev logor. To su lijeva obala Neretve, između Krupe i Višića, gdje je Neretva predstavljala posljednju branu prema Delmatima ili na lokaciji gdje je kasnije sagrađeno Mogorjelo, koje se nalazilo u dolini Trebižata i bilo je ishodište prometnih komunikacija.²⁵⁵

Posebno je zanimljiv Miletićev stav o nastanku logora na Humcu. Miletić se naslanja na Zaninovićevo mišljenje da je prostor Narone predstavljao rimski vojni mostobran prema kontinentalnoj unutrašnjosti te da su se na tom prostoru nužno nalazile fortifikacije, sasvim sigurno barem privremeni logori. Kampanja Publija Vatinija također dokazuje da je moralo postojati vojno ishodište u vidu logora u naronitanskom arealu, pa je, prema Miletiću, u ageru grada Narone podignut privremeni legijski logor. Međutim, što se tiče samog logora na Humcu, Miletić smatra kako je prvobitna kamena utvrda nastala krajem Republike ili početkom principata, a kako je logor svoju konačnu formu dobio u I. stoljeću, za vrijeme Augustove vladavine, što signaliziraju *Pansiana* pečati na tegulama otkriveni na ovom lokalitetu. Oni upućuju na građevinske radove u periodu kada se datira i početak izgradnje legijskog logora u Burnumu, gdje su u najstarijem sloju također pronađene *Pansiana* tegule.²⁵⁶

Pored toga što vrijeme nastanka logora na Humcu nije finalno utvrđeno, nije poznat ni sam naziv logora. U literaturi je uvriježena upotreba naziva *Bigeste* koji predstavlja *terminus technicus* zbog nedostatka saznanja o pravom imenu. U sačuvanoj izvornoj građi se ni na jednom mjestu ne spominje ime logora, što dozvoljava razne spekulacije. Ime *Bigeste* je prvi u upotrebu uveo njemački historičar Theodor Mommsen, na osnovu dva spomenika koja pokazuju da se u blizini nalazila putna stanica imena *Bigeste*.²⁵⁷ Bojanovski je uspio ubicirati *mansio Bigeste* u današnje Radišiće, u neposrednoj blizini Humca, pa ostavlja otvorenom

---

²⁵³ Bojanovski, 1988, 41. U naredna dva pisma Vatinije potpisuje samo *Narona*, i to u zimsko doba, kada se nije ratovalo pa je to Bojanovskom dovoljan razlog da smatra kako sintagma *ex castris Narona* odgovara logoru koji se nalazio na Humcu kod Ljubuškog, dok se preko zime Vatinije povukao u Naronu.

²⁵⁴ Dodig, 2012, 28. Ovo tumačenje je puno vjerojatnije s obzirom na to da je latinski ablativ "progutao" lokativ i u potpunosti preuzeo njegovu funkciju pa se tako za odrednicu mjesta najčešće i koristi ablativ. Da je Vatinije mislio da se nalazi kod Narone, onda bi napisao *ex castris apud Naronam*. Rimljani svakako nisu poznavali niti koristili interpunkcijske znakove tako da mišljenje Bojanovskog da *ex castris, Narona* znači nešto drugačije od *ex castris Narona* nije relevantno.

²⁵⁵ Dodig, 2012, 29-30.

²⁵⁶ Miletić, 2017, 25-28.

²⁵⁷ CIL 03, 1029; CIL 03 1501.

mogućnost da se i logor nazivao tako. Međutim, budući da se cijelo područje oko Ljubuškog nazivalo *pagus Scunasticus*, Bojanovski ne isključuje mogućnost da se ime logora dovede u onomastičku vezu s pojmom *Scunasticus*, s obzirom na to da ovaj pojam potječe iz Ljubuškog, odnosno, iz neposredne blizine logora.²⁵⁸

Izgled logora je još uvijek predmetom rasprave. Bojanovski, doajen istraživanja skoro svih tema vezanih za logor na Humcu, drži da otkriveni arhitektonski ostatci predstavljaju zapovjedništvo logora (*principia*), upravne kancelarije (*quaestorium*), mjesto službenog vjerskog kulta te paviljone za vojnike (*centuria*). Po Bojanovskom, radi se o "uobičajenom tipu stalnih logora iz ranocarskog doba, s malo modificiranom shemom klasičnog logora."²⁵⁹ U vrijeme kada je Bojanovski istraživao logor na Humcu, još uvijek nisu bili istraženi legijski logori u provinciji Dalmaciji, pa s razlogom nije mogao praviti analogije s njima. Dodig je komparacijom s drugim auksilijarnim logorima zaključio da se arhitektonski objekt na Gračinama ne uklapa u shemu rimskog auksilijarnog logora iz perioda I. i II. stoljeća. Prema Dodigu, istražene zgrade na lokalitetu Gračine predstavljaju aneks vojnog tabora, i to kupalište (*balneum*) i stambeni kompleks (*casa*), dok se vojni tabor, u kojem je mogla boraviti jedna *cohors equitata* nalazio u blizini, na širem području Gračina.²⁶⁰ Miletić, međutim, tvrdi kako se na osnovu tlocrta arhitekture te zračnih snimaka jasno nazire kaštel pravokutnoga oblika u kojem se prepoznaje principij te kako istraženi ostatci predstavljaju unutarnju arhitekturu kaštela.²⁶¹

Na području logora na Humcu pronađeni su tragovi boravka *legio VII Claudia pia fidelis*, *legio XV Apollinaris*, *legio XI Claudia pia fidelis*, *legio I Adiutrix*, *legio II Adiutrix*, *legio III Flavia felix* i *legio VIII Augusta*.²⁶² Od navedenih, samo se za *legio I Adiutrix* i *legio II Adiutrix* može pretpostaviti da su njihovi pripadnici u formi kombiniranog detašmana bili smješteni kao posada u logoru na Humcu, vjerojatno za vrijeme vladavine Marka Aurelija. Smještaj ovih legija u logoru na Humcu, svejedno, ne treba promatrati kao trajno stacioniranje legija ili legijskih veksilacija u provinciji (Dalmacija je tada već bila *provincia inermis*) nego kao *ad hoc* mjere za jačanje vojničke spremnosti pomoćnih postrojbi u provinciji Dalmaciji u

---

²⁵⁸ Bojanovski, 1973, 310.

²⁵⁹ Bojanovski, 1981, 64.

²⁶⁰ Dodig, 2011, 331.

²⁶¹ Miletić, 2017, 30-31.

²⁶² Marić, 2019a, 28. Spomenici nekih od ovih legija predstavljaju tegule s žigovima tih legija. To ne znači da su one bile stacionirane na Humcu, nego da su vojne tegule distribuirane iz proizvođačkog središta za vojne potrebe u provinciji Dalmaciji. (Glavaš, 2015, 90.)

kriznim vremenima.²⁶³ Analizom natpisa i stilskih elemenata na nadgrobnim spomenicima, vrlo je vjerojatan sljedeći slijed stacioniranja pomoćnih postrojbi: *cohors I Lucensium equitata* (augustovsko-tiberijvsko doba), *cohors I Bracaraugustanorum equitata* (klaudijevsko-neronijansko doba), *cohors III Alpinorum equitata* (flavijevski period) i *cohors I Belgarum equitata* (najkasnije od 97. godine).²⁶⁴ Na osnovu izvorne građe, zaključuje se da je posljednja u ovom logoru boravila *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* te nije poznato je li poslije nje ovdje bila smještena neka druga pomoćna kohorta. Logor je najvjerojatnije napušten između II. i III. stoljeća, što se može smjestiti u širi kontekst napuštanja utvrđenja u provinciji Dalmaciji.²⁶⁵ Kao što se iz priloženog može zaključiti, boravak navedenih pomoćnih jedinica u logoru na Humcu pokazuje ustaljenu rimsku praksu da se regrutirano nerimsko stanovništvo šalje na službu dalje od svoje matične provincije. Vojnici stacionirani na Humcu etnički su bili Kelti, Hispanci i Belgi. Kelti iz alpske kohorte i Hispanci su vjerojatno bili suborci u sukobima protiv pobunjenih Ilira, ali možda i njihova zamjena kao stalna posada u humačkom auxilijarnom logoru.²⁶⁶ U Italiji je osnovana VIII. dobrovoljačka kohorta, koju su činili novaci s civitetom, ali je odmah prebačena u Dalmaciju, gdje je njena prisutnost potvrđena i na Humcu.²⁶⁷

U Tiberijevo doba počela je dedukcija veterana na širem području današnjeg Ljubuškog, vjerojatno u Mostarskim Vratima, odnosno, na prostoru poznatom kao *pagus Scunasticus*.²⁶⁸ Veterani deducirani na ovo područje ostavili su veći broj epigrafskih spomenika koji potvrđuju njihovo prisustvo, ali se ističe dio žrtvenika (*ara Augusta*) posvećenog carevima Augustu i Tiberiju. Dvije ploče²⁶⁹ pronađene su na lokalitetu Zrnovac, a natpis na njima bilježi da su dedikaciju napravili *veterani (...) quibus colonia Naronit(ana) agros dedit* što znači da je na početku vladavine cara Tiberija, u dijelu agera kolonije Narone izvršena dedukcija veterana. U dedukciji su sudjelovali isluženi vojnici legija *VII Claudia* te *XV Apollinaris*. Zemlja za islužene vojnike je kupljena od kolonije Narone. Spomenici veterana iz druge polovine I. stoljeća impliciraju da je dedukcija nastavljena i nakon Tiberija.²⁷⁰ Radi se o isluženim vojnicima XI. legije koji su moguće bili organizirani u jedan *vexillum veteranorum* povezan s logorom na

---

²⁶³ Glavaš, 2015, 91.

²⁶⁴ Miletić, 2017, 40.

²⁶⁵ Marić, 2019a, 30.

²⁶⁶ Marić, 2016b, 25.

²⁶⁷ Ibid, 138.

²⁶⁸ Još je Bojanovski iznio mišljenje kako je ime *Scunasticus* vjerojatno povezano s predrimskim stanovništvom ovoga prostora prema čijem etniku *Scunasti* je nazvan *pagus* kojeg su naselili rimski veterani. (Marić, 2019a, 26.)

²⁶⁹ ILJug, 113, ILJug 114.

²⁷⁰ Ferjančić, 2002, 113.

Humcu.²⁷¹ Međutim, Ferjančić je skeptična da je u pitanju dedukcija nakon one Tiberijeve te drži da se radi o vojnicima koji su obavljali neke zadatke na ovom području pa su se eventualno zadržali na mjestu službe.²⁷²

Zbrinjavanje vojnika na ovaj prostor vjerojatno je bilo rezultat poduzetih mjera na saniranju općeg stanja u provinciji nakon Batonovog ustanka, ali i planskog zbrinjavanja isluženih vojnika.²⁷³ Postoje, međutim, i neka druga mišljenja poput Glavaševog, koji tvrdi kako je *pagus Scunasticus* bio samo sastavni dio "delmatskog limesa" pa je tako rimska država zbog strateških razloga osnovala veteransku naseobinu s ciljem zaštite ključnih položaja na liniji Burnum-Humac, poput magistrale *Aquileia–Dyrrachium*. Čini se izglednim da su veterani deducirani na ovo područje zbog državne potrebe za zbrinjavanjem isluženih vojnika, ali je Rimu svakako pogodovalo da se to desi na prostoru koji ima strateški bitan značaj po državu pa se tako spojilo ugodno s korisnim, odnosno, osigurala se prisutnost iskusnih, isluženih vojnika na mjestu gdje bi ona rimskoj državi mogla zatrebati. Stalni boravak veterana na ovom području bio je od velikog značaja i za intenziviranje procesa romanizacije.²⁷⁴ Na osnovu podataka na nadgrobnim spomenicima zaključuje se da su isluženi vojnici pripadali VII. legiji. Međutim, dva nadgrobna spomenika koja komemoriraju veterane XV. legije²⁷⁵ upućuju na zaključak da su ovdje bili zbrinuti i vojnici iz drugih iliričkih postrojbi.²⁷⁶

Postoje indicacije da je na širem ljubuškom području bio veoma raširen kult boga Libera. U Ljubuškom su pronađena tri spomenika posvećena ovom božanstvu. Prva dva spomenika upućuju na mogućnost postojanja hrama posvećenog bogu Liberu (i božici Liberi, u kulturnoj zajednici s Liberom). Hram je bio obnavljan dva puta, u I. i II. stoljeću. Međutim, nije poznato gdje se nalazio spomenuti hram. Bojanovski je smatrao da se nalazio na desnoj obali Trebižata jer su tu pronađeni spomenici. No, jednako tako je moguće da se nalazio i na lijevoj obali Trebižata, odnosno, u bližoj okolici kompleksa na Gračinama. Oslobođenici (zbog hominimije *liber* = slobodan i Liber) i vojnici su bili nositelji Liberovog kulta. Svi natpisi u Ljubuškom imaju epitet *Pater*, što pokazuje da su vojnici štovali Oca Libera kojemu su izgradili hram u blizini svoga logora.²⁷⁷

---

²⁷¹ Marić, 2019b, 83.

²⁷² Ferjančić, 2002, 112.

²⁷³ Glavičić & Pandža, 2017, 52-55.

²⁷⁴ Glavaš, 2015, 355.

²⁷⁵ AE 1979, 444; AE 1979 445.

²⁷⁶ Glavičić & Pandža, 2017, 61.

²⁷⁷ Dodig, 2014, 143.

Simptomatično je za logor na Humcu da skoro nijedno metodološko pitanje vezano za njega nije u cjelini razriješeno. Njegovo pravo ime još uvijek je misterija, postoje neslaganja oko toga koju su funkciju imali pronađeni arhitektonski ostatci, a neki istraživači dovode u pitanje je li uopće riječ o vojnom logoru. Jedino što se sa sigurnošću može tvrditi jeste da su na lokalitetu Gračine pronađeni ostatci koji sugeriraju prisutnost vojnika na širem naronitanskom području. Vojna struktura činila je zapravo najvažniji stratum stanovništva na ovom području.

IV.4 Ostali vojni logori u provinciji Dalmaciji

Razmotrivši najvažnija i najistraženija vojna uporišta u provinciji Dalmaciji, prigodno bi bilo ponešto reći i o ostalim, pomoćnim vojnim logorima. U literaturi je odavno poznato postojanje rimskog pomoćnog logora Andetrija (*Andetrium*), smještenog na potezu od gornjeg toka rijeke Krke do rijeke Trebižat. Rimski logor je preuzeo ime od delmatskog utvrđenog grada.²⁷⁸ Andetrij spominje Plinije Stariji, u kontekstu s Burnumom i Tilurijem: *in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella.*²⁷⁹ Budući da je bio poprište jedne od posljednjih bitaka za vrijeme Velikog ilirskog ustanka, detaljan opis borbi za Andetrij dao je i Kasije Dion.²⁸⁰ Osim toga, Andetrij je spomenut kao određište jedne od najranijih cesta na području Dalmacije (*via Gabiniana ab Salonis Andetrio*), zbog čega je njegova strateška važnost i više nego očigledna.²⁸¹ Ukoliko se prihvati teza o "delmatskom limesu", Andetrij bi onda činio dio kompleksnog sustava utvrda koje su štitile prilaz Saloni. Ovaj pomoćni logor je ubiciran na lokalitet Ordžija, točno u sredini Mućkog polja. Usprkos čestom spominjanju u literaturi, taj lokalitet, koji predstavlja kvadratnu formaciju, nikad nije bio podvrgnut arheološkim istraživanjima. Ako je stvarno riječ o rimskom vojnom logoru, to bi bio prvi put da se radi o utvrdi podignutoj usred polja u kršu, kao i o prvom poznatom logoru kvadratnog tlocrta na području provincije Dalmacije.²⁸² Na osnovu epigrafskih spomenika, zna se da su ovdje boravile sljedeće postrojbe: *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum, cohors III Alpinorum* i *cohors I Belgarum.*²⁸³

Drugi značajan pomoćni logor bila je *Promona*. *Promona* je, prije svega, bila utvrđeno mjesto koje je predstavljalo interesnu sferu Rima, Liburna i Delmata, posebice u periodu Kasne

---

²⁷⁸ Periša, 2008, 512.

²⁷⁹ Plin. *HN*, 3.142.

²⁸⁰ Cass. Dio 56.12.3-14.7.

²⁸¹ CIL 03, 10158.

²⁸² Cesarik, 2020, 451.

²⁸³ Periša, 2008, 512.

Republike i Cezarova prokonzulstva, o čemu je bilo riječi u drugom poglavlju ovog rada. Prilikom ubikacije Promone, naučnici su se uglavnom vodili Apijanovim opisom po kojem je Promona okružena ostrim vrhovima, što se može identificirati s istočnim dijelom planine Promine. Prema Šašel Kos, koja se intezivno bavila Apijanovim Ilirikom, središte Promone se nalazi negdje na području visoravni Velike Orišnice i Male Orišnice.²⁸⁴ Na osnovu rekognosciranja terena oko Kadine Glavice, Glavaš je zaključio da se rimski pomoćni logor Promona nalazio upravo tu. Po Glavašu, ovaj logor je bio pod zapovjedništvom legijskog logora u Burnumu te je činio dio već spominjanog "delmatskog limesa", a imao je ulogu zaštite magistralne prometnice *Aquileia–Dyrrachium*.²⁸⁵ Međutim, određeni autori, poput Periša, u potpunosti odbacuju mogućnost postojanja auksilijarnog logora u Promoni, odnosno, njegovo postojanje postaje samo pretpostavka na osnovu vojničkih natpisa²⁸⁶ te je jednako moguće da se radi o manjoj ispostavi legijskih logora Burnuma ili Tilurija.²⁸⁷ Pitanje pomoćnog logora u Promoni, tako, još uvijek ostaje otvoreno istraživačko pitanje.

Na jugoistočnom rubu Petrova polja, na prostoru Baline glavice ubiciran je *Magnum*. Radi se manjem logoru koji je osiguravao pomoćne postrojbe, a koji se nalazio nedaleko od legijskog logora Burnuma. Magnum je, zapravo, bio smješten na trasi *Salona–Burnum* te je tako pružao zaštitu na strateški važnom pravcu za Rimljane.²⁸⁸ Magnum je s vremenom ujedinio gradinsko naselje na Balinoj glavici i naselje koje se, zahvaljujući pogodnom položaju, ubrzano širilo u podnožju. S vremenom je dobio status municipija, ali nije u potpunosti razjašnjeno kada se to moglo desiti. Većina naučnika, međutim, drži da je Magnum dobio municipalitet u aurelijevsko doba, odnosno, za vrijeme cara Marka Aurelija (161.–180.), iako nije isključena mogućnost da se to desilo ranije, u flavijevsko doba što koincidira s razoružavanjem provincije Dalmacije. Pronalazak beneficijarijskih zavjetnih žrtvenika potvrdio je postojanje postaje konzularnih beneficijarija na teritoriju Magnuma.²⁸⁹

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nalazio se rimski *castrum* otkriven na mjestu zvanom Gradina u Makljenovcu, oko četiri kilometra južno od Doboja. Antičko ime ovog kastruma nije poznato, ali predstavlja najobuhvatnije istraženo rimsko utvrđenje u zaleđu provincije Dalmacije. Identificirali su ga stručnjaci još u doba austrijske vladavine, jer se na

---

²⁸⁴ Šašel Kos, 2005, 443-444.

²⁸⁵ Glavaš, 2011, 65.

²⁸⁶ Epigrafski spomenici potvrđuju prisustvo pripadnika kohorte *I Lucensium equitata, ala I Claudia nova* te moguće *cohors III Alpinorum*. (Glavaš, 2011, 68.)

²⁸⁷ Periša, 2008, 509.

²⁸⁸ Glavaš, 2010, 45.

²⁸⁹ Ibid, 49.

terenu jasno ocrtavaju obrisi bedema utvrde. Patsch je kasnije ustanovio postojanje civilnog naselja (*canabae*) zapadno od kastruma.²⁹⁰ Nema sigurnih podataka o vojnoj posadi koja je ovdje boravila. Moguće je da je u Doboju bio smješten dio jedinice *cohors equitata I Belgarum* koja se spominje na jednom veteranskom natpisu iz Crkvenice.²⁹¹ Bojanovski je implicirao da su u Doboju bile smještene i dvije kohorte iz dalmatinske vojske, ali nije imao sigurnu epigrafsku potvrdu za tu tezu, pa se zadovoljio zaključkom da je Doboju predstavljao etapnu stanicu na putu tih jedinica.²⁹² Međutim, pronalazak are posvećene Jupiteru na kojoj se spominje *cohors I Delmatarum milliaria equitata* potvrđuje da je ona bila smještena u kastrumu na Makljenovcu. Makljenovac je, prema tome, bio najsjevernija točka provincije Dalmacije u sjeveroistočnoj Bosni te je predstavljao provincijsku granicu prema Panoniji.²⁹³ Vojna utvrda u Doboju je bila u upotrebi do sredine III. stoljeća nakon čega je napuštena, što se može smjestiti u širi kontekst napuštanja utvrđenja i u drugim oblastima Carstva u ovom razdoblju.²⁹⁴

Bivstvovanje rimskih vojnih logora bilo je u neodvojivoj vezi s njihovom višestrukom namjenom. Na prvom mjestu, služili su kao građevine za zbrinjavanje vojnih jedinica. Pored toga, predstavljali su podsjetnike na rimsku vojnu nadmoć koja je trebala izazivati strah kod pokorenih ilirskih zajednica. Osim toga, služili su kao početna točka nastanka i subsekventnog širenja urbane sredine, ali i kao ishodišne ili posredne točke prometnica. Na koncu, predstavljali su žarište romanizacije – ekspanzije rimske kulture i načina života – putem širenja rimskih jezičnih, religioznih i političkih obrazaca ponašanja. Arhitektonski ostatci vojnih logora, tako, ne predstavljaju samo spomenike vojnoj sili, nego cjelokupnom mehanizmu funkcioniranja rimske uprave i vlasti na teritoriju provincije Dalmacije.

---

²⁹⁰ Čremošnik, 1984, 23.

²⁹¹ CIL 03, 8376b.

²⁹² Bojanovski, 1988, 328.

²⁹³ Šaćić, 2014, 162-163.

²⁹⁴ Žigić, 2017, 148.

V. REGRUTACIJA U PROVINCIJI DALMACIJI

Rimljani, čija je državna sila počivala na njihovoj vojnoj sposobnosti, kontinuirano su radili na jačanju i širenju svoje vojske. S ekspanzijom imperija, povećavao se i broj njegovih stanovnika. Jedan od načina na koji su ti stanovnici mogli dobiti rimsko državljanstvo bilo je ostvarivanje doprinosa državi na najvažnijem području – na bojnom polju. Stanovnici imperija koji su pripadali autohtonom stanovništvu pokorenom od strane Rimljana mogli su ostvariti svoju vojnu karijeru samo u okviru pomoćnih vojnih jedinica (kohorti i ala) ili mornarice. Nisu se mogli prijavljivati na službu u legiji jer prethodno nisu stekli rimsko građanstvo koje je bilo preduvjet za pristupanje legiji. S druge strane, nakon odsluženog vojnog roka u pomoćnoj četi, peregrini su dobivali rimsko građanstvo, njihova dotadašnja veza sa ženom je bivala ozakonjena, a njihova djeca bi stekla sva prava rimskih građana te bi se mogli novačiti u legije zato što su, zahvaljujući očevoj službi, bili punopravni rimski građani.²⁹⁵

Regrutacija domaćeg stanovništva na području Ilirika započela je prije finalnog učvršćivanja rimske vlasti na ovim prostorima, koja se zbila gušenjem Velikog ilirskog ustanka. Zapravo, jedan od uzroka ustanka bilo je upravo novačenje vojnika koje je sprovedeno po Augustovoj naredbi zbog planiranog pohoda na Markomansko kraljevstvo.²⁹⁶ Kada su legije predvođene Tiberijem već prelazile Dunav, u bosanskoj unutrašnjosti²⁹⁷ se okupila regrutirana vojska u formi pomoćnih trupa kako bi bila odaslana na ratište. Međutim, okupljena vojska je uvidjela svoju snagu i ratni potencijal pa je ustala protiv Rima. U taboru okupljenih i naoružanih ilirskih auksilijara je došlo do pobune. Prema pisanju Kasija Diona, isprva se pobunio samo manji dio okupljenih Ilira protiv kojih je momentalno intervenirao lokalni rimski garnizon, stacioniran tu s namjerom prikupljanja auksilijarnih snaga. Ovu rimsku jedinicu su prvobitni ustanici uništili, pa im se ubrzo pridružio i preostali broj regrutiranih Ilira.²⁹⁸ Razbuktao se ustanak pod vodstvom dvojice Batona o kojem je već bilo govora, a ugušen je u krvi od strane

---

²⁹⁵ Domić Kunić, 1988, 84. S vremenom se počela gubiti razlika između auksilijara i legionara jer se od doba dinastije Antonina nije više strogo pazilo na prethodna ograničenja. Posjedovanje građanstva bilo je pitanje formalnosti jer se načinom života jedni nisu razlikovali od drugih zahvaljujući uspješnoj dugogodišnjoj romanizaciji. S Karakalnim ediktom (*Constitutio Antoniniana* iz 212. godine) ovo pitanje je dobilo i svoje pravno-političko rješenje podjelom rimskog građanstva svim slobodnim stanovnicima Carstva.

²⁹⁶ Mesihović, 2010a, 67.

²⁹⁷ Misli se na teritorij današnje Bosne i Hercegovine.

²⁹⁸ Mesihović & Šaćić, 2015, 211.

rimске vojske. Tada je nastalo potpuno suprotno stanje od onog kojem su ustanici težili – iliričko područje je postalo jedna od ključnih regrutnih baza rimske države.²⁹⁹

Prvoklasni izvori koji pomažu rasvijetliti pitanje regrutacije domaćeg stanovništva u rimsku vojsku jesu vojničke diplome. Rimske vojničke diplome predstavljaju epigrafske spomenike pravnog karaktera koje je institucionalizirao car Klaudije (41.–54.). Dodjeljivanje vojničkih diploma predstavljalo je jednostavan dokaz o dodjeli građanskih prava mornarima i pripadnicima pomoćnih postrojbi. Uspostavljena je duljina vojne službe za pomoćne postrojbe na minimalnih 25 godina, tako da su nakon odsluženog perioda vojnici mogli ići u zasluženu mirovinu, preuzimajući stečena prava.³⁰⁰ Najvažnije pravo koje se stjecalo ispunjavanjem vojne službe jest rimsko građansko pravo (*civitas*) dodijeljeno vojniku i njegovim potomcima, a potom i pravo zakonitog braka sa suprugom (*conubium*). Ova prava su mogla biti stečena samo časnim otpustom iz vojske (*honesto missio*).³⁰¹ Izdavanje vojničkih diploma započeto s carem Klaudijem trajalo je do vremena cara Dioklecijana (284.–305.) i smatra se kako je u tom periodu izdato između 250 do 500 tisuća diploma, iako je pronađeno tek njih oko tisuću.³⁰²

Vojničke diplome se sastoje od dvaju brončanih pločica međusobno spojenih žicom na dva određena mjesta. Tekst diplome (*constitutio*) bio je urezan dva puta.³⁰³ Na vanjskoj strani prve pločice bio je urezan u cijelosti. Ponovljeni sadržaj na unutarnjim stranicama smatrao se vjerodostojnijim i bio je zapečaćen olovnim plombama svjedoka čija su imena urezana na vanjskoj strani druge pločice. Svaka diploma izdavala se dva puta – kao izvornik koji se nalazio u Rimu na javnom mjestu, obznanjen *urbi et orbi* te kao legalizirani prijepis carskog dekreta s izvornika koji se dodjeljivao isluženom vojniku. Ipak, vojničke diplome pronađene *in situ* mogu se smatrati izvornikom s obzirom na to da je svaka diploma bila dodijeljena određenom vojniku poimence. Od izdavanja vojničkih diploma korist nisu imali samo pojedinci koji su služili vojsku, nego i država. Dodjeljivanjem spomenutih pravnih povlastica, carevi su stvarali sebi odane zajednice sa statusom rimskih građana diljem carstva kojim su vladali.³⁰⁴

---

²⁹⁹ S velikom sigurnošću se može reći da krvoločno gušenje Velikog ilirskog ustanka nije bilo odraz genocidnih namjera Rimljana nego potrebe da se osigura vitalni rimski državni interes – daljnje iskorištavanje ljudskih i privrednih resursa. (Mesihović, 2011, 158.)

³⁰⁰ Demicheli, 2012a, 48.

³⁰¹ Miškiv, 1997/1998, 84.

³⁰² Razlog zašto je sačuvano tako malo vojničkih diploma leži u činjenici da su izrađivane od bronce koja se tijekom stoljeća topila i nanovo upotrebljavala.

³⁰³ Tekst vojničke diplome sastoji se od imena cara sa svim počasnim naslovima, oznake vojnih odjela u kojima je služio dotični vojnik, imena zapovjednika, formule kojom se dodjeljuju građanstvo i pravo braka, datuma dekreta, imena konzula za godinu kada je diploma izdata te imena primatelja diplome s naznakom narodnosne pripadnosti (ili rodnog mjesta, ponekad i članova obitelji). (Miškiv, 1997/1998, 84.)

³⁰⁴ Ilkić, 2010, 263.

U vrijeme kada je Ilirik bio jedinstvena provincija, sastavljena je jedna panonsko-delmatska četa nazvana *cohors Pannoniorum et Delmatarum civium Romanorum equitata* koja je poznata s ploče iz Trajanovog doba, pronađene u južnoj Italiji.³⁰⁵ Podatci dostupni iz epigrafskih izvora upućuju na zaključak da je regrutacija u Panoniji otpočela nešto prije nego u Dalmaciji. Najstariji epigrafski posvjedočen Panonac u rimskoj vojsci je *Dases*, čija vojnička diploma potvrđuje kako je regrutiran najkasnije 29. godine (za vrijeme cara Tiberija), te da njegov otac ima panonsko-dalmatinske kognomene.³⁰⁶ S druge strane, najstarije svjedočanstvo o regrutaciji u Dalmaciji daje vojnička diploma³⁰⁷ datirana u 84. godinu koja svjedoči o otpustu *Daissusa* iz *cohors I Montanarum*. Na osnovu podataka koje nudi ova vojnička diploma razaznaje se da je *Daissus* regrutiran oko 59. godine iz reda Delmata. Uzrok ovoj razlici između Dalmacije i Panonije treba potražiti u okolnostima Velikog ilirskog ustanka. Naime, zna se da su se panonske zajednice predvođene Batonom Breučkim predale 8. godine dok su dalmatinske zajednice predvođene Batonom Dezidijatskim pružale otpor još jednu godinu. Tek nakon što je ustanak u potpunosti ugušen, Rimljani su imali mogućnost posvetiti se potpunoj pacifikaciji unutrašnjosti. Vrlo je vjerojatno da je nestabilnost prilika u unutrašnjosti bila glavni razlog zašto autohtono stanovništvo s ovog područja nije smatrano podesnim za vojnu službu, barem ne do sredine prvog stoljeća.³⁰⁸

Mnogi mladići regrutirani u Iliriku obrazovali su posebne čete koje su dobivale imena prema etničkoj pripadnosti prve generacije regruta. Od Delmata i susjednih zajednica bilo je sastavljeno najmanje sedam kohorti (*cohors Delmatarum*), od kojih su dvije bile konjaničke, i to treća i šesta. Najznačajniji povijesni trag ostavile su Prva i Druga dalmatinska kohorta, koje su službovale u Britaniji. Prva dalmatinska kohorta je vjerojatno prestala postojati još prije kraja principata, dok se Druga dalmatinska kohorta spominje u kasnoantičkoj Britaniji kao jedinica dominantske vojske.³⁰⁹ U doba turbulentnih dešavanja za vrijeme carevanja Marka Aurelija obrazovane su još dvije dalmatinske kohorte (*I i II miliaria*). Zanimljiva je činjenica da, sudeći prema sačuvanim spomenicima, Delmati nisu činili većinu u delmatskim kohortama. Tu je bilo pripadnika raznih zajednica čije je područje uglavnom graničilo s delmatskim. Epigrafski je potvrđeno prisustvo Mezeja, Daorsa, Diciona, Dokleata i Melkumana. Liburni su, također, bili

---

³⁰⁵ Domić Kunić, 1988, 103. Radi se o natpisu CIL 10, 5829.

³⁰⁶ Šaćić Beća, 2022, 438.

³⁰⁷ Na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine nije pronađena nijedna vojnička diploma, ali vojničke diplome pronađene diljem Carstva svjedoče da su pripadnici autohtonih zajednica s područja današnje Bosne i Hercegovine službovali u raznim dijelovima rimske države, van svoje matične provincije.

³⁰⁸ Ferjančić, 2018, 151.

³⁰⁹ Mesihović, 2020, 57.

novačeni u pomoćne čete, ali puno veći broj Liburna je dokumentiran u legijama. Uzrok tomu krije se u činjenici da su Liburni imali privilegiran položaj i vrlo rano su počeli dobivati građansko pravo pa su stoga mogli biti popisani u legije.³¹⁰

Prilično je ustaljena bila praksa da se unovačeni mladići šalju na vojnu službu van svoje provincije. Međutim, postoje potvrde da su ponekad ostajali na službi u matičnoj provinciji, kao što to pokazuje slučaj Dasija, signifera *cohors I Belgarum*, čiji je spomenik pronađen na lokalitetu Smokovice u Hardomilju.³¹¹ Dasije je bio Bastarnov sin, porijeklom Mezej, što omogućava datiranje ovog spomenika u period od Hadrijanova doba nadalje, s obzirom na to da su pripadnici ilirskih zajednica počeli služiti u četama u svojoj domovini tek od vremena vladavine cara Hadrijana (117.–138.). Značajna je Dasijeva pozicija kao signifera jedinice što znači da je bio drugi po važnosti oficir unutar svoje centurije, subordiniran centurionu, a njegov zadatak je bio nositi insignije centurije na kojima su bile zabilježene pobjede koje je ostvarila.³¹² Među oficirima Prve kohorte Belga se našao i jedan Dezidijat koji je obavljao dužnost veksilarija u ovoj kohorti.³¹³ Njegov natpis je pronađen u Gardunu, a ime mu nije u potpunosti sačuvano, mada se vjerojatno radi o Temansu, Platorovom sinu.³¹⁴

Dok je novačenje stanovnika Dalmacije i Panonije u kopnene pomoćne čete počelo nešto ranije, od Klaudijevog doba (41.–54.) započelo je njihovo novačenje u mornaricu. Puno većim dijelom su regrutirani u ravensku flotu (*Classis Praetoria Ravennatium*) nego u mizensku (*Classis Praetoria Misenatium*), uglavnom iz praktičnih razloga – ravska flota se nalazila na bližoj, jadranskoj obali, dok se mizenska flota nalazila na tirenskoj obali. Službovali su kao vojnici različitog ranga, ali najčešće kao obični vojnici, odnosno, mornari. Ravenska flota obilovala je ilirskim regrutima, koji su činili i do 43% ukupnih vojnika.³¹⁵

U mornarici su bili puno zastupljeniji Dalmatinci, nego Panonci. Na prvi pogled, to bi se moglo objasniti činjenicom da su Dalmatinci živjeli bliže moru pa su, shodno tome, trebali biti i bolji mornari. Analogije radi, Panonci kao stanovnici duboke unutrašnjosti ostvarivali su dobre rezultate kao pješadija i konjanici. Međutim, analiza epigrafskog materijala pokazuje kako je najveći broj dalmatinskih mornara bio porijeklom ne iz primorja, nego s krških polja

---

³¹⁰ Domic Kunić, 1988, 103.

³¹¹ ILJug III, 1927. Tekst spomenika glasi: *[Das]sius Bastarni / [f(i)lius do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum / (centuria))⁵ / [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres.*

³¹² Marić, 2019a, 104-106.

³¹³ Ibid, 104.

³¹⁴ CIL 03, 9739.

³¹⁵ Domic Kunić, 1996, 98.

jugozapadne Bosne s onu stranu Dinare te iz predjela uz gornji i srednji tok rijeke Cetine. Rimskoj vlasti nije bilo nužno da novaci u mornarici buduiskusni pomorci – to iskustvo su svakako stjecali napornim vojnim vježbama.³¹⁶ No, Rimljanima je bilo veoma korisno ono pomorsko iskustvo koje peregrini jesu imali pa su tako od Liburna, vještih mornara, preuzeli liburnije, manje, pokretne brodove kojima je bilo lako upravljati, a koje su toliko ojačale rimsku flotu da je postala skoro nepobjediva.³¹⁷

Služba u mornarici trajala je 26 godina, ali redovno se ostajalo služiti mnogo duže od propisanog roka zato što su državi bili potrebniiskusni mornari koji su već posjedovali znanje i vještinu, ali i uživali povjerenje svojih nadređenih. Mornarički veterani su često bili pozivani natrag u službu kao *veterani evocati*. Do Hadrijanova doba, prilikom časnog otpusta, veterani su dobivali kao nagradu čestice zemlje u svoje trajno vlasništvo (*missio agraria*). Sačuvan je 41 epigrafski natpis ilirskih službenika u ravenskoj floti, a 25 natpisa službenika u mizenskoj floti. Od toga su samo trojica doživjela časni otpust i poživjeli još neko vrijeme nakon kraja službe što govori kako je mornarička služba bila jako nezahvalna i teška.³¹⁸

Neovisno o tome jesu li služili u kopnenim ili pomorskim četama, ono što je zajedničko svim ovim vojnicima jest proces romanizacije koji ih je obuhvatio puno prije i puno brže nego njihove sunarodnjake koji nisu služili vojsku. Nakon odsluživanja vojnog roka, pravno-politički su postajali Rimljani stjecanjem rimskog građanstva. Međutim, i po kulturno-sociološkim karakteristikama su postajali pravi Rimljani. Službujući godinama u različitim krajevima Carstva,³¹⁹ oni su upoznavali kozmopolitski svijet i mijenjali svoje svjetonazore. Pored toga, etnička šarolikost sastava jedinica unutar kojih su službovali je također utjecala na rađanje ideje o kompletnoj državi kao svojoj domovini te osjećaju ponosa zbog pripadništva jednoj takvoj ekumeni.³²⁰ Na taj se način ostvarivala dvojaka romanizacija: politička, jer je vojna služba rezultirala stjecanjem građanstva, ali i kulturna jer bi vojnici stvarali svijest o raznolikoj, ali jedinstvenoj državi za koju su se borili što je u njima budilo određene patriotske osjećaje zbog kojih bi se vojnik imao potrebu nazvati Rimljaninom, ali i živjeti kao jedan.

---

³¹⁶ Domić Kunić, 1995./1996, 56.

³¹⁷ Demicheli, 2015a, 391.

³¹⁸ Domić Kunić, 1995./1996, 61.

³¹⁹ Rimaska država je upražnjavala praksu slanja regruta u dijelove Carstva koji su prilično udaljeni od njihovih matičnih provincija kako bi se izbjeglo povezivanje naoružanih vojnika sa sunarodnjacima koji bi eventualno htjeli ustati protiv rimske vlasti. Takva situacija je bila i na ilirskom području, posebice nakon Batonova ustanka.

³²⁰ Omerčević, 2009, 54.

Ovakav proces romanizacije moguće je pratiti analizom onomastikona vojnika koji su poslije vojne službe postajali rimski građani. Većina njih je u početku zadržavala svoje domaće ime, iako je određen broj njih u svoju onomastičku formulu ubacivao i rimske elemente, što bi sugeriralo započet proces romanizacije barem njihovih obitelji. Onomastička formula je tako na početku bivala najjednostavnija moguća i sastojala se od osobnog, autohtonog imena. S vremenom se tome imenu počelo dodavati ime oca u genitivu ili etnonim. Eventualno bi se onomastičkoj shemi s patronimikom dodavala i oznaka *filius*. Taj oblik imena je bio najrašireniji među ilirskim vojnicima.³²¹ Napredniju fazu romanizacije pokazuje početak "prevođenja" vlastitog imena na latinski jezik. Natpisi su posvjedočili čestu pojavu ilirskog imena *Aplis* uz latiniziranu verziju *Maximus*, ponekad i *Firmus*, *Fortis* ili *Valens*. To je bio dobar pokazatelj kako je ime *Aplis* u ilirskom jeziku značilo "velik" ili "snažan" jer njegovi latinski prijevodi znače upravo to.³²²

Naprednu fazu romanizacije predstavlja prihvaćanje latinskih gentilnih imena, uglavnom gentilicija cara za vrijeme kojeg je stečeno građanstvo, prilikom čega bi se domaće ime postavilo na mjesto kognomena. Konačni stadij romanizacije – i čovjeka i imena – predstavljala je faza u kojoj bi domaći čovjek u potpunosti prihvatio rimsku shemu *tria nomina*.³²³ Ovakva situacija postala je skoro imperativ od III. stoljeća nadalje. Tada je čitava provincija Dalmacija doživjela vrhunac svog antičkog razvitka, a procesi kulturne i političko-pravne romanizacije su bili završeni. Identiteti autohtonih zajednica su u potpunosti bili potisnuti i zamijenjeni univerzalnim rimskim, provincijalnim dalmatinskim ili lokalnim municipalnim identitetom.³²⁴ Sistematska romanizacija od uspostavljanja rimske vlasti na ovim prostorima (9. god. n.e.) je tako urodila plodom jer su tri stoljeća konstantnih nastojanja u širenju vlastite kulture, političke ideologije i načina života razumljivo izrodila generacije koje o svom podrijetlu znaju veoma malo ili ništa jer je njihova stvarnost bila rimska, a više ne ilirska.

---

³²¹ Domić Kumić, 1988, 105.

³²² Rendić-Miočević, 1989, 434.

³²³ Domić Kunić, 1988, 107.

³²⁴ Mesihović, 2014, 233.

ZAKLJUČAK

U antičkim društvima, jačina vojske kojom je određeni narod raspolagao bila je preduvjet za cjelokupni opstanak tog naroda. Vojska je na prvom mjestu bila sila koja je branila narod i njegov teritorij. Međutim, Rimljani su veoma rano shvatili da puno veću korist imaju od napadanja drugih naroda i njihovih teritorija. Za Rimljane, neprijatelj je bio svatko tko je imao vlastitu vojsku i vlastite granice. Tako su sebe ekskulpirali i kreirali narativ u kojem je opravdano osvajati, rušiti i ubijati zarad vlastitog interesa. U moderno doba, polako se dekonstruira romantičarska slika rimske države kao isključivo perioda cvata antičkog društva i otkriva slika Rima kao ništa manje imperijalističke i destruktivne sile od brojnih drugih carstava koja su uslijedila kroz povijest.

Rimska glad za teritorijem, sirovinama i ljudstvom dovela je Rimljane na Zapadni Balkan. Autohtone ilirske zajednice su uspijevale odolijevati rimskim napadima određeno vrijeme, ali viši stupanj civilizacijske razvijenosti, kao i tehnički naprednija vojska uvjetovale su eventualni pad Ilirika pod rimsku vlast. Provincija Ilirik je *de facto* podijeljena na Dalmaciju i Panoniju vjerojatno neposredno nakon Velikog ilirskog ustanka, moguće u obliku vojnih upravnih jedinica, kako bi se ovaj teritorij lakše držao pod kontrolom, dok je *de iure* podjela uslijedila vjerojatno za vrijeme flavijejske dinastije. U ovom periodu ranog principata desile su se krupne promjene za ilirsko područje. Mnoštvo legija je prošlo kroz Dalmaciju, a *legio VII Claudia pia fidelis* i *legio XI Claudia pia fidelis* su ostvarile najdugotrajniji i najupečatljiviji boravak. Pored legionara, brojni auksilijari su također bili stacionirani u Dalmaciji, a njihov boravak ovdje je bio i dugotrajniji od legionarskog, s obzirom na to da je Dalmacija postala razoružana (*provincia inermis*). Prisutnost ovih jedinica može se pratiti putem brojnih epigrafskih spomenika koje su ostavili iza sebe, kao što su nadgrobni spomenici, votivne are, vojničke diplome, tegule s pečatima. Svi ovi kameni ili metalni predmeti svjedoci su jedne ere historije, one u kojoj je Dalmacija počela bivati istinskim dijelom rimske države.

Da bi vojska mogla boraviti u Dalmaciji, izgrađeni su vojni logori koji su predstavljali uporište ovih vojnih jedinica. Rimljani su prilikom ovog građevinskog poduhvata vodili računa o strateškim razlozima pa su tako gradili legijske i auksilijarne logore na mjestima gdje su mogli kontrolirati važne prolaze ili prometnice, ali i narod koji je obitavao oko njih. Rimljani su pokazivali svoju moć ljudstvom koje je bilo spremno boriti se za cara, ali i arhitekturom koja je bila nadmena, moćna i koja je izazivala strahopoštovanje kod autohtonog stanovništva. Rimljani su osjećali superiornost nad pokorenim narodima i itekako su se trudili to pokazati.

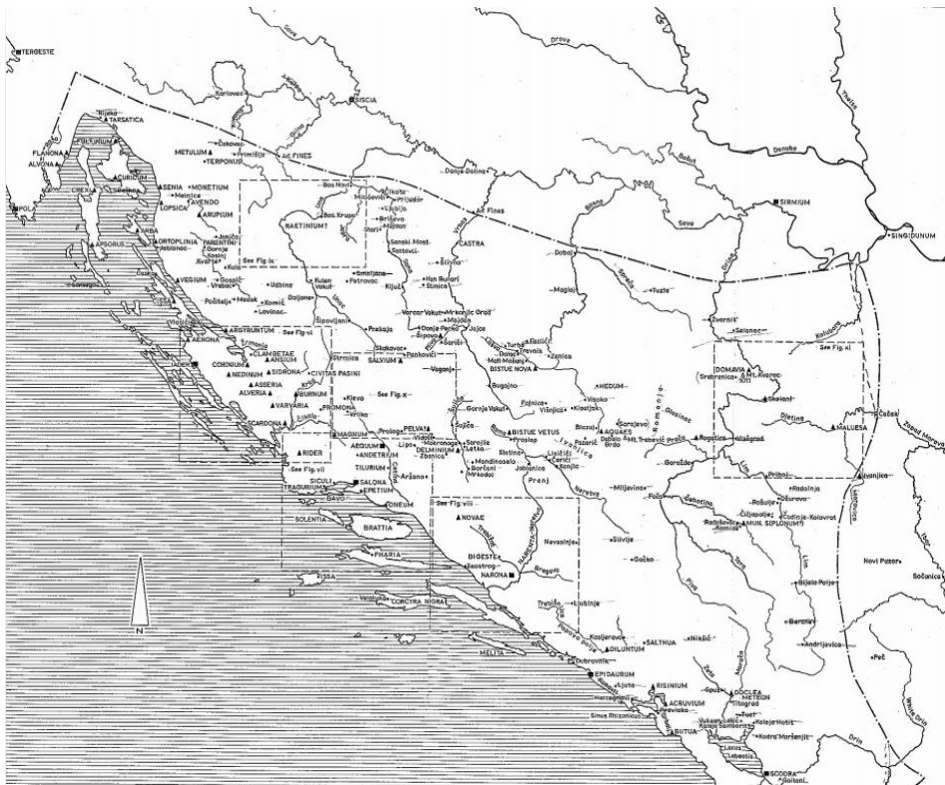
Tako su izgrađena dva legijska logora, *Tilurium* i *Burnum*, te nekolicina auksilijarnih, od kojih se posebno ističe logor na Humcu.

Osim što su na svom teritoriju imali novoizgrađene vojne objekte i stalno stacioniranu vojsku, Iliri su i sami bili novačeni u rimske vojne jedinice. Iako je novačenje podrazumijevalo službovanje za državu koja je pokorila tvoj narod, kao i postepeno mijenjanje vlastitog identiteta iz ilirskog u rimski, ilirski mladići su imali dosta razloga za regrutaciju. Po odsluživanju vojnog roka, stjecali su rimsko građanstvo čime bi osiguravali brojne benefite za sebe i svoju obitelj. Osiguravajući ove povoljne uvjete regrutacije, Rimljani su jedan prisilan čin pretvorili u dobrovoljan. Tako je njihova vojna moć i snaga kontinuirano rasla, a granice njihova imperija su se kontinuirano širile. Gdje je nekad bila narodnosna i kulturna raznolikost, sad je bio samo Rim. Ključni agens tog procesa bila je vojska.

O boravku rimske vojske u provinciji Dalmaciji zaključuje se sljedeće: rimska vojska je na ovom području imala isti zadatak kao i u bilo kojoj drugoj rimskoj provinciji, a to je – osvojiti, pokoriti, držati u poslušnosti, romanizirati. Osvajali su u kasnorepublikanskom i ranoprincipatskom razdoblju. Rim se širio, a Ilirija smanjivala. Pokoravanje je završio car August. Nakon efikasnog gušenja Velikog ilirskog ustanka, nijedan značajan oružani otpor nije više potresao ovo područje. Držanje u poslušnosti je lako ostvarivano kada je vojska bila stacionirana u svojim sigurnim vojnim uporištima, a uz to je i gradila prometnice i urbanu infrastrukturu. Sada je i provincija počela nalikovati na Rim. Romanizacija je došla posljednja. Vojna regrutacija i dobivanje građanstva kao aspekti političke romanizacije bili su u direktnoj korelaciji s vojskom. Međutim, romanizacija se odvijala i na druge načine. Interakcijom s Rimljanima, na prvom mjestu vojnicima, domaće stanovništvo je prihvaćalo latinski jezik, rimski način života, kulturu i religioznost. Tada su u potpunosti ostvareni rimski imperijalistički ciljevi.

Kada je Horacije zapisao: *Exegi monumentum aere perennius*, odnosno, da je svojim spisateljskim radom izgradio spomenik trajniji od mjedi, bio je u pravu. Međutim, ne treba zanemariti ni trajnost mjedenih, odnosno, materijalnih spomenika. Skoro dvije tisuće godina nakon dolaska, još uvijek postoje rimski spomenici i arhitektonski ostatci koji svjedoče o prisustvu Rimljana i njihove države na Zapadnom Balkanu. Oni govore tko su bili Rimljani, u što su vjerovali, kako su djelovali i kako su živjeli. Historičari imaju zadatak to predočiti i interpretirati, a ovaj rad služi kao jedan korak bliže spoznaji o antičkoj historiji i baštini ovih prostora.

PRILOG RADU

Granice provincije Dalmacije (Preuzeto iz: Wilkes, 1969, 573/574.)

Položaj provincije Dalmacije unutar Rimskog Carstva (Preuzeto s: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dalmatia_\(Roman_province\)#/media/File:Roman_Empire_-_Dalmatia_\(125_AD\).svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Dalmatia_(Roman_province)#/media/File:Roman_Empire_-_Dalmatia_(125_AD).svg) 26. VII. 2022.)

Izgled rimskog legionara (Preuzeto s:
<https://www.antoninewall.org/sites/default/files/Legionary%202.jpg> 26. VII. 2022.)

Izgled auksilijarnog vojnika (Preuzeto s:
<https://www.antoninewall.org/sites/default/files/Auxiliary%202.jpg> 26. VII. 2022.)

Sačuvani ostatci na lokalitetu Ivoševci kod Knina – lukovi principija logora *Burnum* (Preuzeto s: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Burnum - lukovi principija.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5d/Burnum_-_lukovi_principija.jpg) 26. VII. 2022.)

Ostatci logora *Tilurium* na lokalitetu Gardun kod Trilja (Preuzeto s: <https://www.hkv.hr/images/stories/Slike05/tilurium/5-tilur.jpg> 26. VII. 2022.)

Tropej iz Tilurija (Preuzeto s: <https://pbs.twimg.com/media/Djq9-ARX4AEcNHL?format=jpg&name=large> 22. VIII. 2022.)

Nadgrobnni spomenik Dasija, Mezeja koji je ostao na službi u matičnoj provinciji (Preuzeto s: <http://lupa.at/img/23301-1.jpg> 22. VIII. 2022.)

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

AE – *L'année épigraphique*, Paris.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia*

ILGR – *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae*

Izvori

Appian, *Roman History*, (ed. Horace White), London, 1913.

Cassius Dio, *Roman History*, (ed. Earnest Cary), Cambridge, 1914.

Cicero, *Epistulae ad Familiares*, (ed. D. R. Shackleton Bailey), Cambridge, 1977.

Florus, *Epitome of Roman History*, (ed. E. S. Forster), London, 1929.

Pliny the Elder, *The Natural History*, (ed. John Bostock & H. T. Riley), London, 1855.

Polybius, *Historiae*, (The Complete Histories of Polybius; ed. W. R. Paton), London, 2009.

Suetonius, *The lives of the Twelve Caesars*, (ed. J. C. Rolfe), London, 1914.

Strabo, *Geographica*, (ed. H. C. Hamilton), London, 1903.

Tacitus, *Annales*, (The Complete Works of Tacitus; ed. A. J. Church, W. J. Brodribb, Sara Bryant), New York, 1942.

Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (ur. J. Miklić), Zagreb, 2006.

Literatura

ALFÖLDY 1965.: Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatiens*, Budapest.

ALFÖLDY 1987.: Géza Alföldy, *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962-1985*, Mavors Roman Army Researches 3, Amsterdam.

BETZ 1939.: Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2006.: Siniša Bilić-Dujmušić, *Roman military actions within Dalmatia – Promona: the site and the siege*, u: *Dalmatia: Research in the Roman Province. Papers in honor of J. J. Wilkes*, 41 – 58, Oxford.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2011.: Siniša Bilić-Dujmušić, *Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone*, *Diadora – glasilo Arheološkog muzeja u Zadru*, Vol. 25, 143 – 169, Zadar.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ & MILIVOJEVIĆ 2018.: Siniša Bilić-Dujmušić, Feđa Milivojević, *Cezarov posjet Iliriku 57/ 56. g. pr. Kr.*, *Acta Illyrica*, Vol. 2, 61 – 82, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1973.: Ivo Bojanovski, *Problem ubikacije Bigeste. Povodom nalaza novog miljokaza na Humcu kod Ljubuškog*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. 27-28, 303 – 311, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1979.: Ivo Bojanovski, *Dva rimska vojnička natpisa iz okoline Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris)*, *Tribunia*, Vol. 5, 41 – 51, Trebinje.

BOJANOVSKI 1980.: Ivo Bojanovski, *Arheološko istraživanje antičke arhitekture Gračine 1977 – 1979*, Naučnoistraživački program III, Zavodi za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1981.: Ivo Bojanovski, *Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor*, *Arheološki pregled*, Vol. 22, 63 – 66, Beograd.

BOJANOVSKI 1985.: Ivo Bojanovski, *Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus)*, u: *100 godina muzeja na Humcu* (ur. Anđelko Zelenika), 65 – 94, Ljubuški.

BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1990.: Ivo Bojanovski, *Legio VIII Augusta u Dalmaciji*, *Arheološki vestnik*, Vol. 41, 699 – 712, Ljubljana.

BUOVAC 2012.: Marin Buovac, *Rimski amfiteatri na tlu istočnog Jadrana i zaobalja*, *Histria antiqua*, Vol. 22, 129 – 155, Pula.

CAMBI et al. 2007.: Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Allesandro Campedelli, *Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum*, Drniš-Šibenik-Zadar.

CAMBI 2010.: Nenad Cambi, *Projekt Burnum: mogući zamašnjak razvoja gornjeg porječja Krka (Pokrčja)*, Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke, Vol. 3, 83 – 91, Split.

CAMBI et al. 2010.: Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu: stanje istraživanja 2003. – 2005.*, BUK – Glasnik Javne ustanove "Nacionalni park Krka", Vol. 1, Šibenik.

CAMBI 2011.: Nenad Cambi, *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji*, Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu, Vol. 17, 125 – 150, Split.

CAMBI et al. 2014.: Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Burnum. Imperatores militesque*, Šibenik.

CAMPEDELLI 2008.: Alessandro Campedelli, *Kastrum Burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja / The Castrum of Burnum: Between old excavations and new researches*, Archaeologia Adriatica, Vol. 5, 33 – 64, Zadar.

CESARIK 2017.: Nikola Cesarik, *Osvrt na boravak XX. legije u Iliriku*, u: Kulturno povijesna baština općine Ljubuški (ur. T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić), 103 – 118, Ljubuški.

CESARIK & GLAVAŠ 2017.: Nikola Cesarik, Ivo Glavaš, *Cohortes I et II Milliaria Delmatarum*, u: *Illyrica Antiqua* (ur. Dino Demicheli), 209 – 222, Zagreb.

CESARIK 2018.: Nikola Cesarik, *Pre-Roman and Roman Burnum. Some remarks, and new evidence of the auxiliary fort at Čučevo*, Journal of ancient history and archaeology, No. 5, 5 – 21, Cluj-Napoca.

CESARIK & GLAVIČIĆ 2018.: Nikola Cesarik, Miroslav Glavičić, *Centurioni XI. legije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, u: *Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika* (ur. Marina Milićević Bradač & Dino Demicheli), 125 – 135, Zagreb.

CESARIK 2020.: Nikola Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principata*, Rukopis doktorske disertacije, Zadar.

ČREMOŠIK 1984.: Irma Čremošnik, *Rimski castrum kod Doboja*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, No. 39, 23 – 84, Sarajevo.

DEMICHELI 2012a: Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (I). Svjedoci podrijetlom iz Salone na vojničkim diplomama*, Tusculum, Vol. 5, 59 – 77, Solin.

DEMICHELI 2012b: Dino Demicheli, *Dalmatinci u Rimskome Carstvu izvan matične provincije prema epigrafičkim spomenicima*, Rukopis doktorske disertacije, Zagreb.

DEMICHELI 2015a: Dino Demicheli, *Dalmatians in the Roman Imperial Fleet*, u: Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012, National Archaeological Institute with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences, 391 – 398, Sofia.

DEMICHELI 2015b: Dino Demicheli, *Epigraphic evidence of the Dalmatians in the Roman Africa provinces*, u: Africa romana XX. Momenti di continuità e rottura: bilancio di trent'anni di convegni L'Africa romana (ur. Paola Ruggeri), 1681 – 1688, Roma.

DISE 1997.: Robert L. Dize Jr., *Variation in Roman administrative practice: The assignments of beneficiarii consularis*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Vol. 116, 284 – 299, Bonn.

DODIG 1985.: Radoslav Dodig, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: 100 godina Muzeja na Humcu (ur. Anđelko Zelenika), 96 – 118, Ljubuški.

DODIG 2003a: Radoslav Dodig, *Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa*, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve (ur. Emilio Marin), 233 – 246, Zagreb – Metković – Split.

DODIG 2003b: Radoslav Dodig, *Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškog*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 95, 363-373, Split.

DODIG 2005.: Radoslav Dodig, *The seventh legion's monuments in the area of Ljubuški*, Illyrica antiqua, 209 – 217, Zagreb.

DODIG 2007.: Radoslav Dodig, *Ljubuški kraj u antičko doba*, Rukopis magistarskog rada, Zagreb.

DODIG 2008: Radoslav Dodig, *Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog*, Hrvatska misao, Sv. 32, 7 – 22, Sarajevo.

DODIG 2009.: Radoslav Dodig, *Nadgrobní spomenik Betulona Karonova iz Hardomilja kod Ljubuškog*, *Histria antiqua*, Vol. 2, 315 – 320, Pula.

DODIG 2011.: Radoslav Dodig, *Rimski kompleks na Gračinama, Vojni tabor ili ...?*, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, 327 – 345, Zagreb.

DODIG 2012.: Radoslav Dodig, *Publije Vatinije u Naroni 45.-44. pr. Kr.*, *Hrvatski neretvanski zbornik*, Vol. 4, 26 – 33, Zagreb.

DODIG 2014.: Radoslav Dodig, *Kult boga Libera na području Ljubuškoga*, *Cleuna*, Vol. 1, 139 – 148, Livno.

DOMIĆ KUNIĆ 1988.: Alka Domić Kunić, *Augzilizari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale)*, *Arheološki radovi i rasprave*, Vol. 11, 83 – 114, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 1995 – 1996.: Alka Domić Kunić, *Classis Praetoria Misenatium. S posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 28 – 29, 39 – 72, Zagreb.

DOMIĆ KUNIĆ 1996.: Alka Domić Kunić, *Classis Praetoria Ravennatium with special reflection on sailors that origin from Dalmatia and Pannonia*, *Živa antika*, Vol. 46. 95 – 110, Skopje.

DOMIĆ KUNIĆ 2006.: Alka Domić Kunić, *Bellum Panonicum (12 - 11 pr. Kr.) – posljednja faza osvajanja Južne Panonije*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 39, 59 – 164, Zagreb.

DŽINO 2008.: Danijel Džino, *Strabo 7.5 and imaginary Illyricum*, *Athenaeum – Studi Periodici di Letteratura e Storia dell' Antichità*, Vol. 96, 173 – 192, Pavia.

DŽINO 2010.: Danijel Džino, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge.

DŽINO 2012.: Danijel Džino, *Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16–9 BC*, u: *Actes du Symposium international: Le livre. Le Roumanie. L'Europe*, 461 – 480, Bucarest.

DŽINO & DOMIĆ KUNIĆ 2013.: Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Zagreb.

DŽINO 2017.: Danijel Džino, *The division of Illyricum in Tiberian era: Long term significance*, u: *Tiberius in Illyricum*, 41 – 54, Budapest.

FERJANČIĆ 2002.: Snežana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e.*, Beograd.

FERJANČIĆ ET AL. 2008.: Snežana Ferjančić, Gordana Jeremić, Aleksandra Gojlić, *Rimski epigrafski spomenici Čačka i okoline*, Čačak.

FERJANČIĆ 2018.: Snežana Ferjančić, *Recruitment of auxilia in Illyricum from Augustus to Nero*, u: *Stoljeće hrabrih. Rimsko osvajanje i otpor starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih nasljednika* (ur. Marina Milićević Bradač & Dino Demicheli), 147 – 155, Zagreb.

GLAVAŠ 2010.: Ivo Glavaš, *Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Vol. 52, Zadar.

GLAVAŠ 2011.: Ivo Glavaš, *Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Vol. 35, 63 – 74, Zagreb.

GLAVAŠ 2015.: Ivo Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Zadar.

GLAVAŠ 2016.: Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zagreb.

GLAVIČIĆ & PANDŽA 2017. : Miroslav Glavičić, Željka Pandža, *Veterani pagi Scunastici*, u: *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (ur. T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić), 49 – 78, Ljubuški.

HOLDER 1980.: Paul A. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, Oxford.

HOLDER 2000.: Paul A. Holder, *Auxiliaria, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Vol. 131, 213 — 218, Bonn.

ILKIĆ 2010.: Mato Ilkić, *Rimske vojničke diplome pronađene u Hrvatskoj*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (ur. Ivan Radman-Livaja), 263 – 281, Zagreb.

IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

IMAMOVIĆ 1990.: Enver Imamović, *Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine*, Prilozi, Vol. 24, 37 – 63, Sarajevo.

KOVÁCS 2007.: Peter Kovács, *A Pisidian veteran and the first mention of Pannonia*, Tyche, band 22, 99 – 107, Vienna.

KOVÁCS 2008.: Péter Kovács, *Some Notes on the Division of Illyricum*, in: *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, 243 – 253, Cluj-Napoca.

MARIĆ 2016a.: Almir Marić, *Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju / Cohors I Belgarum and its members from the area of Ljubuški*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, Vol. 45, 105 – 118, Sarajevo.

MARIĆ 2016b.: Almir Marić, *Hispanse kohorte u logoru na Humcu / Hispanic cohorts in the camp at Humac*, Časopis fakulteta humanističkih nauka, Vol. 11, 11 – 30, Mostar.

MARIĆ 2017.: Almir Marić, *Evidentirani auxilijari cohors III Alpinorum equitata na Humcu / Registered auxiliaries of cohors III Alpinorum equitata in Humac*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Vol. 54, 93 – 108, Sarajevo.

MARIĆ 2019a.: Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman auxiliary cohorts in Humac*, Mostar.

MARIĆ 2019b.: Almir Marić, *Cohortes equitatae in Humac: Kombinirane kohorte na Humcu u doba principata*, Acta Illyrica, Vol. 3, 79 – 96, Sarajevo.

MATIJEVIĆ 2009.: Ivan Matijević, *Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije*, Tusculum – časopis za solinske teme, Vol. 2, 45 – 58, Solin.

MATIJEVIĆ 2011.: Ivan Matijević, *O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina)*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 105, 67 – 82, Split.

MATIJEVIĆ 2013.: Ivan Matijević, *Nova epigrafska potvrda vojnika Osme dobrovoljačke kohorte u Saloni*, Tusculum – časopis za solinske teme, Vol. 6, 117 – 124, Solin.

MATIJEVIĆ 2019.: Ivan Matijević, *Ala Parthorum i ala Pannoniorum na natpisima iz Salone*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 112, 71 – 87, Split.

- MESİHOVIĆ 2010a.: Salmedin Mesihović, *Dezitivati u rimskoj armiji*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga XIV/1, 67 – 75, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2010b.: Salmedin Mesihović, *Podjela provincije Ilirik*, Pregled – časopis za društvena pitanja, Vol. 2, 87 – 100, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2014.: Salmedin Mesihović, *PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, *ORBIS ROMANVS. Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ & ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2018.: Salmedin Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Sarajevo.
- MESİHOVIĆ 2020.: Salmedin Mesihović, *Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta*, Sarajevo.
- MILETIĆ 2007.: Željko Miletić, *Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma*, u: Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak (ur. Drago Marguš), 181 – 202, Šibenik.
- MILETIĆ 2010.: Željko Miletić, *Burnum – vojno središte provincije Dalmacije*, u: Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj (ur. Ivan Radman-Livaja), 113 – 143, Zagreb.
- MILETIĆ & GLAVIČIĆ 2013.: *Arhitektura amfiteatra u Burnumu*, Histria antiqua, Vol. 22, 157 – 172, Pula.
- MILETIĆ 2017.: Željko Miletić, *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog*, u: Kulturno povijesna baština općine Ljubuški (ur. T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić), 25 – 47, Ljubuški.
- MILIVOJEVIĆ 2021.: Feđa Milivojević, *Cezarov Ilirik*, Zagreb-Rijeka.
- MIŠKIV 1997./1998.: Jesenka Miškiv, *Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 30-31, 83 – 101, Zagreb.

OMERČEVIĆ 2009.: Bego Omerčević, *Posljedice Batonovog ustanka: odrazi na tlu sjeveroistočne Bosne*, Gračanički glasnik, Vol. 28, 50 – 58, Gračanica.

PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.

PAŠALIĆ 1975.: Esad Pašalić, *Osnovni motivi rimskih osvajanja naših krajeva*, u: *Sabrano djelo*, 21 – 26, Sarajevo.

PATSCH 1892.: Carl Patsch, *Revidiran natpis iz Humca*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Vol. 4, 167 – 169, Sarajevo.

PATSCH 1907.: Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, *Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Beč.

PATSCH 1910.: Carl Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povjesti. Nadgrobni spomenici iz Humca*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Vol. 22, 177-208, Sarajevo.

PATSCH 1914.: Carl Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Vol. 26, 141-219, Sarajevo.

PERIŠA 2008.: Darko Periša, *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 2, 507 – 517, Zadar.

RADMAN-LIVAJA 2002.: Ivan Radman-Livaja, *Nalazi rimske vojne opreme iz sjeverne Hrvatske u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987.: Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split.

RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989.: Duje Rendić – Miočević, *Problem romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, u: *Iliri i antički svijet*, 425 – 440, Split.

RICHARDSON 2011.: John Richardson, *Fines provinciae*, u: *Frontiers in the Roman World*, 1 – 13, Boston.

SANADER 1998.: Mirjana Sanader, *Tilurij – Rimski vojni logor – Prethodno izvješće sa arheoloških istraživanja u 1997. i 1998.*, *Opuscula archaeologica*, Vol. 22, 243 – 255, Zagreb.

SANADER 2003.: Mirjana Sanader, *Tilurium I. istraživanja 1997.-2001. godine*, Zagreb.

SANADER & TONČINIĆ 2010.: Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, *Gardun – antički Tilurium*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (ur. Ivan Radman-Livaja), 33 – 55, Zagreb.

SANADER ET AL. 2014.: Mirjana Sanader et alia, *Tilurium III. Istraživanja 2002.-2006. godine*, Zagreb.

SANADER ET AL. 2017.: Mirjana Sanader et alia, *Tilurium IV. Istraživanja 2007.-2010. godine*, Zagreb.

SANADER ET AL. 2019.: Mirjana Sanader, Mirna Vukov, Domagoj Bužanić, *Pax Romana između Burna i Tilurija. Krajolik sukoba?*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 36, 121 – 134, Zagreb.

SANADER ET AL. 2021.: Mirjana Sanader et alia, *Tilurium V. Istraživanja 2010.-2018. godine*, Zagreb.

SERGEJEVSKI 1924.: Dimitrije Sergejevski, *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum u Dalmaciji*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Vol. 36, 113 – 124, Sarajevo.

SINOBAD 2009.: Marko Sinobad, *Burnum, rimska vojska i Jupiterov kult*, Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke, Vol. 2, 9 – 26, Split.

SAMARDŽIĆ 2017.: Gligor M. Samardžić, *On beneficiaries' inscriptions from the south of the province of Dalmatia (A few examples from the area of east Herzegovina)*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, Vol. 47, 263 – 271, Priština.

ŠAČIĆ 2014.: Amra Šaćić, *Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Vol. 43, 155 – 166, Sarajevo.

ŠAČIĆ 2016.: Amra Šaćić, *Administrative organization of today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I – III century)*, Rukopis doktorske disertacije, Ljubljana.

ŠAČIĆ BEĆA 2019.: Amra Šaćić Beća, *Odrazi i posljedice Tiberijevog Panonskog rata na bosansku Posavinu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Vol. 48, 237 – 248, Sarajevo.

ŠAČIĆ BEĆA 2022.: Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Sarajevo.

ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana.

ŠAŠEL KOS 2010.: Marjeta Šašel Kos, *Pannonia or Lower Illyricum*, Tyche, band 25, 123 – 131, Vienna.

ŠAŠEL KOS 2015.: Marjeta Šašel Kos, *The final phase of the Augustan conquest of Illyricum*, Antichità Altoadriatiche, Vol. 81, 65 – 87, Udine.

ŠKEGRO 1997.: Ante Škegro, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Herzegovinae*, Opuscula archaeologica, Vol. 21, 85 – 116, Zagreb.

TONČINIĆ & DEMICHELI 2008.: Domagoj Tončinić, Dino Demicheli, *Stela Veterana VII. legije Lucija Vetija Sekunda iz Hrvaca od Sinja*, Archaeologia Adriatica, Vol. 2, No. 1, 349 – 358, Zadar.

TONČINIĆ 2011.: Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split.

TONČINIĆ 2014.: Domagoj Tončinić, *Klaudijeve vojne reforme. Mit ili realnost*, Nova antička Duklja, No. 5, 79 – 95, Podgorica.

TONČINIĆ 2017.: Domagoj Tončinić, *Spomenici XI. Legije u Ljubuškom*, u: *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (ur. T. Fabijanić, M. Glavičić i M. Rašić), 79 – 102, Ljubuški.

TONČINIĆ & CVETKO 2021.: Domagoj Tončinić, Mirna Cvetko, *Instrumenta inscripta Tilurensia*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vo. 113, 199 – 244, Split.

VUJOVIĆ 2020.: Miroslav B. Vujović, *New beneficiary inscription from Nevesinje*, u: *Illyricum Romanum. Studiola in honorem Milivoje Vasić* (ed. I. Popović & S. Petković), 64 – 69, Belgrade.

WILKES 1969.: J. J. Wilkes, *Dalmatia - History of the provinces of the Roman Empire*, London.

ZANINOVIĆ 1968.: Marin Zaninović, *Burnum; castellum, municipium*, Diadora, Vol. 4, 119 – 129, Zadar.

ZANINOVIĆ 1996.: Marin Zaninović, *Vojni značaj Tilurija u antici*, u: *Od Helena do Hrvata*, 280 – 292, Zagreb.

ZANINOVIĆ 2007.: Marin Zaninović, *Beneficiarii consularis na području Delmata*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 24, 181 – 184, Zagreb.

ZANINOVIĆ 2010.: Marin Zaninović, *Rimska vojska u Iliriku*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* (ur. Ivan Radman-Livaja), 13 – 32, Zagreb.

ZANINOVIĆ 2015.: Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb.

ŽIGIĆ 2017.: Vanja Žigić, *Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, No. 46, 125 – 167, Sarajevo.

Web stranice

Definicija trijumvirata: <https://www.britannica.com/topic/triumvirate> (Pristupljeno: 11.IV.2022.)

Životopis Mirjane Sanader: https://arheo.ffzg.unizg.hr/provincijalna/?page_id=23 (Pristupljeno: 17.VII.2022.)

SUMMARY

The topic of the Roman army in the province of Dalmatia is a complex and interesting one; one which was indeed a matter of interest for many archaeologists, historians and researchers alike. The military expansion of the Roman Republic, and later, the Roman Empire on the territory of the Western Balkans was the catalyst which brought many Illyrian communities, each different than the other, under one, singular rule. The only force which could conquer, pacify and romanize the indigenous communities was the military. With those intentions in mind, the Romans stationed military legions and auxiliary troops in Dalmatia, along with building strong military fortresses in strategically favourable places. In this way, they could control the traffic of both goods and people, as well as keep the local population in check. The most notable military presence in Dalmatia was the one of the legions *VII Claudia pia fidelis* and *XI Claudia pia fidelis*. They were later replaced by the legions *III Flavia Felix* and *VIII Augusta*. With the discharge of these legions, Dalmatia became *provincia inermis* and its military power relied solely on auxiliary troops, such as *cohortes* and *alae*. These military units were garrisoned at legionary camps *Tilurium* (Gardun near Trilj) and *Burnum* (Ivoševci near Knin), as well as other, auxiliary camps, most notably the camp at Humac, near Ljubuški (possibly named *Bigeste*). The army's duty was not only to provide protection (from both the exterior enemies and potential interior uprisings), but also infrastructural development of the province via road building and city construction. The advent of the Roman army in the province of Dalmatia also meant military recruitment, and therefore acquirement of Roman citizenship and subsequent political and cultural romanization.

Key words: Roman army, province of Dalmatia, legions, auxiliaries, *legio VII Claudia pia fidelis*, *legio XI Claudia pia fidelis*, *Burnum*, *Tilurium*, *Bigeste*, recruitment

BIOGRAFIJA

Ivona Drljepan rođena je 6. VI. 1998. godine u Novoj Biloj. Odrasla je i živi u Kiseljaku, gdje je stekla svoje primarno i sekundarno obrazovanje. Pohađala je "Osnovnu školu Kiseljak" gdje je maturirala 2013. godine kao učenik generacije, a potom je stekla srednjoškolsko obrazovanje u općoj gimnaziji "Ivan Goran Kovačić" u Kiseljaku, gdje je maturirala 2017. godine, također s pohvalom. Iste godine upisuje dvopredmetni studij historije i latinskog jezika i rimske književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Tri godine poslije stiče titulu bachelora historije, obranom dodiplomskog rada pod naslovom "Bosanskohercegovački prostor u VI. stoljeću" na Odsjeku za historiju te titulu bachelora latinskog jezika i rimske književnosti, obranom dodiplomskog rada na temu "Elementi propagande i memoarske književnosti u djelima Gaja Julija Cezara" na Katedri za latinski jezik i rimsku književnost. Za uspjeh na dodiplomskom studiju biva nagrađena Srebrenom značkom Univerziteta u Sarajevu. Iste, 2021. godine, nastavlja dvopredmetni master studij historije i latinskog jezika i rimske književnosti, također na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Krajem godina biva nagrađena nagradom "Prof. dr. Esad Pašalić" od strane "Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*", osvojivši prvo mjesto prikazom knjige *Crisis management in Late Antiquity (410-590)* autorica Pauline Allen i Bronwen Neil. Spomenuti prikaz objavljen je u petom broju časopisa *Acta Illyrica*. Interes za antičku historiju dalje produbljuje izborom master teme "Rimska vojska u provinciji Dalmaciji" na Odsjeku za historiju te "Rimski nacionalni i nadnacionalni identitet prema djelu Tita Livija" na Katedri za latinski jezik i rimsku književnost. Od januara 2022. godine djeluje kao profesorica latinskog jezika u općoj i jezičnoj gimnaziji "Ivan Goran Kovačić" u Kiseljaku. Uži interes Ivone Drljepan predstavljaju teme vezane za Augustov principat, period prijelaza iz kasne antike u rani srednji vijek, filozofiju historije te gramatiku, prijevode i modernu uporabu latinskog jezika.